

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»

На правах рукопису

КІРЖЕЦЬКИЙ Юрій Ігорович

УДК 338.246.025.2 (477)

МЕХАНІЗМ ЗНИЖЕННЯ ТІНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

Спеціальність 08.00.03 – економіка та управління
національним господарством

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата економічних наук

Науковий керівник:
ТИВОНЧУК Іван Опанасович,
доктор економічних наук, професор

ЛЬВІВ - 2009

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО–МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТІНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ	10
1.1. Феномен тіньової економіки та сучасні напрями його дослідження.....	10
1.2. Класифікація форм тіньової економіки.....	23
1.3. Методологічна основа аналізу тіньової складової економіки.....	33
1.4. Соціально-економічні причини існування та розповсюдження тіньової економіки.....	41
Висновки до розділу 1.....	48
РОЗДІЛ 2. ДІАГНОСТИКА ПРОЦЕСУ ТІНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ КРАЇНИ.....	49
2.1. Характеристика методів оцінювання рівня тіньової економіки в контексті економічної безпеки країни.....	49
2.2. Система соціально-економічних індикаторів тіннізації економіки	66
2.3. Проблемно-цільовий підхід до аналізу тіньової економіки.....	92
2.3.1. Графічна модель ієрархії цілей у процесі зниження тіннізації економічної системи.....	92
2.3.2. Критеріальний підхід до моделювання цілей тіньової економіки через соціально-економічні показники	112
Висновки до розділу 2.....	119
РОЗДІЛ 3. ПРОФІЛАКТИКА ТІНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ.....	121
3.1. Прогнозування тіннізації економіки на основі економіко-математичного моделювання.....	121
3.1.1. Однофакторна економіко-статистична модель динаміки розміру тіньової економіки.....	121
3.1.2. Основні тенденції тіньової зайнятості населення Львівської області.....	134

3.2. Стратегічні напрями вдосконалення державної політики України у сфері протидії соціально-економічним чинникам тінізації економіки	145
Висновки до розділу 3.....	158
ВИСНОВКИ.....	160
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	165
ДОДАТКИ.....	181

ВСТУП

Актуальність теми дисертаційного дослідження випливає з необхідності протидії тінізації економіки України, що набула критичних розмірів та специфічних форм прояву і загрожує національній безпеці. Тінізація економіки України набула значних обсягів та специфічних форм прояву. Згідно оцінок вітчизняних та зарубіжних фахівців, її рівень становить 28-32% ВВП. Такий розмір тіньового сектору створює перепони для реалізації ефективної економічної політики, реалізації соціальних програм та інтеграції у світове співтовариство. У тих або інших формах тіньова економіка властива будь-якій економічній системі. Повністю викоринити тіньову економіку неможливо. Реальним є зменшення її масштабу і знищення найбільш небезпечних для суспільства наслідків.

Останнім часом різні аспекти тіньової економіки знайшли відображення у працях вітчизняних та зарубіжних учених. Зокрема, теоретичні та прикладні основи дослідження тінізації висвітлено в наукових працях А.Базилюка, А.Гальчинського, В.Геєця, Г.Гроссмана, В.Засанського, К.Зіннес, А.Портеса, Т.Ковальчука. Про особливості організаційно-правових засад детінізації йдеться в працях П.Гутмана, Г.Ернсте, В.Мамутова, В.Мандибури, В.Ортинського, В.Поповича, О.Турчинова, К.Харта. Аналіз наслідків, способів та методів вимірювання, впливу на стан національної економіки та окремих суб'єктів господарювання представлені доробками О.Амоші, О.Барановського, В.Бородюка, З.Варналія, Г.Ібраєва, Д.Кауфмана, В.Приходька, Е. Фейге, М.Флейчук, Ф.Шнайдера та інших. Разом з тим, низка питань, пов'язаних із тінізацією економіки, потребує подальшого дослідження. Зокрема, важливим напрямком детінізації економіки є зниження рівня неофіційних відносин на ринку праці. Для реального скорочення рівня тіньової економіки важливим є також знання об'єктивних основ її виникнення, механізмів впливу соціально-економічних чинників на її динаміку. Вдосконалення потребують організаційні, функціональні та соціальні аспекти боротьби з тінізацією економіки в межах досягнення оптимального рівня безпеки держави. Багато питань, пов'язаних із оцінкою рівня тінізації економіки, методології дослідження її соціально-економічних аспектів, пошуку оптималь-

них напрямів нейтралізації їх негативного впливу залишаються невирішеними. Значимість даної проблематики обумовила вибір теми дисертаційного дослідження, його основні завдання та структуру.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація пов'язана з виконанням наукових досліджень, передбачених планом науково-дослідної роботи кафедри економічної безпеки Львівського державного університету внутрішніх справ у рамках теми «Економіка і безпека: стан, проблеми і перспективи» (№ Д.Р. 0106U003638). У рамках вказаної теми автором запропоновано проводити дослідження тіньової економіки як загрози економічній безпеці суспільства на основі системного аналізу (підрозділ 3.1. Тіньова економіка – як форма загрози економічній безпеці суспільства). Основна особливість полягає у виокремленні ендогенних та екзогенних факторів впливу тінізації на стан економічної безпеки.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є розробка теоретико-методичних положень дослідження тінізації економіки шляхом виявлення соціально-економічних факторів, що обумовлюють її появу та динаміку, а також обґрунтування шляхів нейтралізації цих факторів з метою підвищення економічної безпеки України в контексті зниження рівня тіньової економічної діяльності.

Досягнення зазначеної мети обумовило необхідність вирішення і розв'язання таких завдань:

- визначення сутності, ролі та місця понять “тінізація економіки” та “тіньова економіка” в економічній системі суспільства;
- розроблення концептуальних засад дослідження об'єктивної основи та форм тінізації економіки;
- удосконалення методики діагностики процесу тінізації економіки країни;
- виявлення соціально-економічних факторів, що обумовлюють появу та динаміку тінізації економіки;
- розробка однофакторної економіко-статистичної моделі динаміки тінізації економіки;

- визначення основних тенденцій тіньової економічної діяльності на ринку праці на прикладі Львівської області;

- обґрунтування основних стратегічних напрямів удосконалення державної політики України у сфері профілактики тінізації економіки.

Об'єктом дослідження є процес тінізації економіки країни в контексті дій соціально-економічних факторів.

Предметом дослідження обрано теоретико-методичні засади аналізу та оцінки впливу соціально-економічних факторів на тінізацію економіки.

Методологія та методика дослідження. Теоретичною основою проведених досліджень є положення сучасної економічної теорії, теорії економічної безпеки держави та засади боротьби з тіньовою економічною діяльністю.

У процесі виконання роботи застосовувались загальноприйняті в економічній науці методи: монографічний – при дослідженні теоретико-методологічних засад тінізації економіки; системний підхід; економічний аналіз; економіко-математичне моделювання.

Інформаційною базою дослідження слугують праці вітчизняних та зарубіжних вчених з проблем тінізації економіки та економічної безпеки, законодавчі акти Верховної Ради України, укази Президента України та постанови Кабміну України, статистична та звітна інформація щодо тенденцій розвитку тіньової економічної діяльності в регіонах України, і, зокрема, Львівської області, результати анкетування та власних досліджень автора.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в наступному:
вперше:

- розроблено інструментарій зниження впливу тінізації економіки на стан економічної безпеки в межах довготермінового прогнозування та визначено ієрархію цілей в процесі зниження тінізації економіки шляхом виокремлення чотирьох підкласів соціальної складової тіньової економіки: легальна незареєстрована економіка, легальна фіктивна економіка, нелегальна економіка та фіктивна економіка із відповідними цілями, причому кожна ціль верхнього ярусу представлена у вигляді підцілей наступного рівня із відповідними показниками;

удосконалено:

- систему програмного комплексу заходів детінізації економіки регіону з урахуванням предметно-орієнтованого графу, що полягає в наступному: проводиться аналіз соціально-економічного стану регіону, систематизуються соціально-економічні показники тінізації економіки регіону та порівнюються із відповідними допороговими значеннями та середніми по Україні, після чого розробляється альтернативний варіант цільової програми детінізації економіки, програмні задачі подальшої детінізації або виявляються причини і чинники тінізації економіки, формується та виконується цільова програма детінізації із визначенням пріоритетів використання ресурсів регіону;

- класифікацію форм тіньової економіки, враховуючи наступні ключові аспекти: наслідки, мотиви, рівень поширення та обсяги, аналіз суб'єктів "тіні", рівень організованості, що дає змогу впроваджувати заходи щодо зниження рівня тінізації, диверсифікуючи їх на макроекономічні, соціальні, адміністративні та силові;

- елементи категорійного апарату, а саме: запропоновано власне трактування поняття "тіньової економіки", під якою розуміється сукупність економічних відносин між суб'єктами господарювання з приводу виробництва, обміну, розподілу та споживання матеріальних благ та послуг в умовах конфлікту між зростаючими їхніми потребами і обмеженими можливостями легального суспільного виробництва, що не контролюється, не враховується і не регулюється державою не тільки шляхом порушення чинного законодавства, але й за рахунок економічної діяльності, що не потрапляє в звіти через непоінформованість і мимовільні помилки економічних суб'єктів;

- періодизацію процесу тінізації економіки України шляхом виділення п'яти періодів за відповідними рівнем та характеристиками тіньових відносин;

набули подальшого розвитку:

- методи системного аналізу, що дали змогу сформувати графічну модель – предметно-орієнтований граф, у якому виражено взаємозв'язок та взаємопідпорядкування цілей та рішень щодо зниження тінізації економічної системи;

- обґрунтування основних тенденцій розвитку тіньового ринку праці регіону, виходячи із представленого рівняння лінійної регресії, що дало змогу обчислити кількість осіб, зайнятих у тіньовому секторі економіки за конкретний проміжок часу, а також екстраполювати отримані результати на будь-який стратегічний період.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що розроблені методичні положення, обґрунтовані висновки і пропозиції можуть бути використані в економіко-аналітичній, плановій та прогностичній роботі підрозділів місцевих адміністрацій, апаратів обласних та районних адміністрацій і рад, зокрема, в процесі реалізації Концепції державної регіональної політики, а також Концепції національної безпеки України; для вдосконалення механізму державного регулювання у сфері економічної безпеки та соціально-економічного розвитку адміністративно-територіальних утворень, у законотворчій діяльності Верховної Ради України, а також у роботі Міністерства фінансів України.

Отримані результати використані в роботі Головного управління праці та соціального захисту населення Львівської обласної державної адміністрації (довідка № 12-10447 від 16.09.2008 року), Львівської обласної асоціації місцевих рад «Ради Львівщини» (довідка № 08 від 22.01.2008 року).

Основні положення та висновки дисертаційного дослідження використовуються в навчальному процесі Львівського державного університету внутрішніх справ, зокрема, кафедрою економічної безпеки, при викладанні таких дисциплін: “Основи економічної безпеки”, “Економічна безпека держави”, “Соціально-економічна безпека”, “Основи національної безпеки”.

Особистий внесок здобувача. Всі наукові результати, що викладені в дисертації й виносяться на захист, отримані автором особисто і знайшли відображення в опублікованих працях. З наукових праць, опублікованих у співавторстві, в дисертаційному дослідженні використано лише ті положення та ідеї, які є результатом особистої роботи здобувача.

Апробація результатів дисертації. Результати дослідження апробовані на десяти наукових, науково-практичних конференціях, семінарах і круглих столах:

Міжнародній науково-практичній конференції “Актуальні проблеми протидії економічній злочинності, тінізації та корупції в умовах формування ринкової економіки в Україні” (м. Львів, 30 вересня 2005 р.), III міжнародній науково-практичній конференції “Сучасні проблеми інноваційного розвитку держави” (м. Дніпропетровськ, 29-30 жовтня 2008 р.), LXV науково-практичній конференції науково-педагогічних працівників, аспірантів, студентів та структурних підрозділів НТУ (м. Київ, 4 березня 2009 р.), першій звітній науковій конференції “Державотворення та правотворення в Україні: проблеми та перспективи” (м. Львів, 2 березня 2007 р.), другій звітній науковій конференції: “Державотворення та правотворення в Україні” (м. Львів, 29 лютого 2008 р.), науковій конференції “Актуальні проблеми економічного зростання і стратегічного розвитку України в умовах глобалізації” (м. Львів, 14 грудня 2007 р.), міжнародному науково-практичному семінарі “Протидія транснаціональній організованій злочинності як реалізація євроатлантичної стратегії України” (м. Львів, 22-23 березня 2007 р.), науково-практичному семінарі “Проблеми забезпечення економічної безпеки первинної ланки господарювання” (м. Львів, 24 листопада 2006 р.), науково-практичному семінарі “Проблеми забезпечення економічної безпеки первинної ланки господарювання” (м. Львів, 30 листопада 2007 р.), засіданні круглого столу “Шлях України до економічної безпеки” (м. Харків 11 квітня 2007 р.), засіданні круглого столу “Економічна безпека підприємництва у контексті заходів детінізації економіки” (м. Львів, 4 квітня 2008 р.).

Структура та обсяги роботи. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. У дисертації міститься 8 таблиць, 15 рисунків, 8 додатків. Список використаних літературних джерел на раховує 196 найменувань.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО – МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТІНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ

1.1. Феномен тіньової економіки та сучасні напрями його дослідження

Тіньова економіка (далі - ТЕ) – це явище, дослідженням якого економісти, соціологи та політологи займаються вже не одне десятиліття, проте довгий час воно знаходилося в “тіні” інших явищ та процесів, що здійснювались у країні. Із становленням незалежності України саме економіка стала каталізатором глибоких системних змін, формування та становлення “паралельної” економіки в країні. Незаперечним фактом є те, що тіньова економіка має об’єктивні причини для свого існування та розвитку. Неможливо ігнорувати явище тіньової економіки, адже в Україні – це не лише економічна проблема, це – “хвороба суспільства”, що складає деструктивну та дестабілізаційну силу та має негативний вплив на різні сфери суспільного життя.

Тіньовий сектор в Україні у 2006 році становив -185 млрд. грн. (34% ВВП), а у 2007 році 228 млрд. грн. (32% ВВП), [1-2]. У той же час обсяг світового тіньового ринку оцінюється у 8-10 трлн. дол. США. Тож проблема тіньової економіки є глобально-історичним феноменом, властивим в тій або іншій мірі всім суспільним системам. Досліджуючи функціонування різних економічних систем, можна зробити висновок, що практично будь-якій із них властиве існування такої сфери, яка суперечить діючим у суспільстві правовим нормам.

Тіньова економіка є невід’ємною від історії суспільств із державною організацією. Загальною передумовою її появи є стійке бажання різних категорій державних підданих здобувати кошти для існування, не ділячись своїми доходами з державною казною. Більш того, історія тіньової економіки не обмежується сучасною епохою: неформальні економічні структури існували і в доіндустріальних суспільствах.

Грунтовне дослідження тіньової економіки розпочалось порівняно недавно. Економічна теорія XVIII - XIX ст. ігнорувала тіньові сторони економічного жит-

тя, вважаючи їх маловажливими. Вивчення тінізації розпочалось у ХХ ст. під впливом інституціоналізму та підвищеної уваги соціальним основам розвитку економіки.

Однозначного визначення “тіньової економіки” не існує до сьогодні. В англomовних країнах так називається неофіційна, паралельна, підпільна економіка, у французьких виданнях – прихована економіка, в Німеччині – підземна, тіньова, неформальна, друга, у Польщі – “шарова” економіка, в пострадянських країнах – кримінальна, таємна, необлікована. Багатогранність явища та різноманітні підходи до визначення тіньової економіки сформували багато поглядів на проблему тінізації економіки. Неформальна економіка, яка у вітчизняних дослідженнях найчастіше називається “тіньовою”, досліджується в працях вітчизняних науковців А.Базилюка, О.Барановського, В.Бородюка, З.Варналія, В.Гончарової, А.Горщака, Е.Дидоренко, О.Коваленка, В.Мамутова, В.Мандибури, В.Ортинського, В.Поповича, О.Турчинова, О.Черевка [3-17]. Проте немає цільної концепції, яка розкриває суть неформальної економіки, а без такої теорії неможливе і адекватне розуміння значення неформальної економіки в контексті генезису.

Одним з найпоширеніших визначень тіньової економіки є визначення Дж. Д. Сміта, за яким тіньова економіка – це ринкове виробництво продукції та надання послуг, як законне, так і нелегальне, що уникає відображення в офіційному ВВП [18]. У роботах інших американських вчених тіньова економіка - це центральна особливість динаміки переміщення до ринкової економіки [19]. Г.Гроссман визначав “другу економіку” як діяльність, безпосередньо орієнтовану на приватну вигоду у взаємозв’язку з порушенням законодавства та норм ведення бізнесу [20]. Німецькі вчені Др. Домінік та Х. Ернсте визначають тіньову економіку як рішення діяти проти офіційних норм і формальних установ під час ведення господарської діяльності [21]. Е.Л. Фейге визначає “тіньову економіку” як діяльність у сферах, що заборонені законом, як таку, що діє на шкоду людям [22]. А. Портес і Й. Бороз визначають “нелегальну” економіку як таку, що пов’язана з незаконним володінням майновими та іншими правами на власність [23].

У дослідженні, що було проведене Представництвом форуму ім. Конрада Аденауера в Україні, зазначено, що вся економічна діяльність в умовах переходу до ринку має на меті приватну вигоду; отримання неекономічних переваг у конкурентній боротьбі; отримання доходу за межами сфери суспільного регулювання на макроекономічному рівні. Автори у своїй праці використовують значно ширшу категорію, яку названо вченими форуму як “антисупільна” чи “асоціальна” економіка. Сутність “антисупільної” економічної діяльності охоплює не лише незаконне господарювання, а й здійснення економічних трансакцій у межах законодавчого чи нормативно–адміністративного регулювання, що сформоване без врахування стратегічних інтересів розвитку соціуму – національного чи глобального співтовариства [24].

А. Бунич та Т. Корягіна під тіньовою економікою пропонують вважати неконтрольовані суспільством виробництво, розподіл, обмін і споживання матеріальних ресурсів, грошових коштів, різних благ і те, що не враховується офіційною статистикою. При аналізі тіньової економіки відзначають механізм взаємодії регіональних і галузевих мафій, їх боротьбу за перерозподіл засобів, перш за все капіталовкладень, фондів, податків, кредитів тощо [25, 26].

І. Рогов вважає, що тіньова економіка – це неконтрольоване державою виробництво, розподіл, обмін і споживання товарно-матеріальних цінностей і послуг, що включає всі невраховані, нерегламентовані відповідними нормативними документами і правилами господарювання види економічної діяльності [27]. Схожою є думка В. Исправнікова, який вважає, що тіньова економіка - це економіка, що функціонує поза правовим полем. Її ключовою ознакою можна вважати ухилення від офіційної реєстрації комерційних договорів або зумисне спотворення їх змісту при реєстрації [28].

На думку С. Коваленка, під тіньовою економікою слід розуміти достатньо строкату за своєю соціально-економічною формою сукупність економічних відносин, прямо або побічно пов’язаних з отриманням стабільних доходів поза межами чинного законодавства і форм соціального контролю [29].

Ставлення дисертанта до всіх попередніх думок щодо визначення поняття “тіньова економіка” є позитивним. Спільною для всіх авторів є думка, що тіньова економіка – це процес чи діяльність суб’єктів господарювання, при якому результати діяльності не відображаються в офіційній статистичній звітності чи не враховуються до ВВП. Основним недоліком є те, що різні автори по-різному визначають способи тіньової діяльності, а саме: отримання вигоди шляхом порушення чинного законодавства, чи діяльність, що заборонена законом; діяльність проти офіційних норм чи установ; діяльність лише у сфері виробництва; діяльність, що пов’язана із незаконним володінням правами власності; діяльність, що не порушує законодавство та не враховується до офіційного ВВП через певні недоліки статистичних розрахунків тощо.

З огляду на зазначене вище, дисертант пропонує під “тіньовою економікою” розуміти сукупність соціальних, економічних та правових відносин між окремими індивідами, групами індивідів та інституційними одиницями стосовно виробництва, розподілу, перерозподілу, обміну та споживання матеріальних благ та послуг, видів економічної діяльності суб’єктів господарювання, результати яких, за різних причин, не враховуються, не контролюються і не оподатковуються державою та (або) спрямовані на отримання доходу шляхом порушення чинного законодавства. Крім того, тіньова економіка – це не просто діяльність як процес тінізації економіки, а і його результат – тіньовий сектор економіки з іманентною інфраструктурою. Більш того, тіньова економіка – це й певна форма суспільної свідомості як на теоретичному і звичайному рівнях, так і на рівнях ідеології та психології. Неможливо уявити будь яку тіньову економічну діяльність без усвідомлення економічних інтересів та потреб її суб’єктів, без мотивації, морально-правового оцінювання тощо.

Для розкриття та розуміння феномену тіньової економіки дисертант застосує принцип історизму щодо її дослідження.

Із генезисом держави виникли і певні зобов’язання та обмеження, а, отже, і тіньова діяльність, що ігнорувала суспільні домовленості. Одним із видів тіньової економіки у середньовічній Європі була підпільна мануфактура, що існувала на

противагу легальному цеховому ремеслу. Піратство, казнокрадство, корупція – невід’ємні частини історії абсолютистських держав. Виключна монополія на виготовлення та реалізацію алкогольної продукції у царській Росії стала причиною підпільного самогоноваріння та гуральництва. Отже, тіньова економіка має коріння ще з доіндустріального суспільства, проте дослідження цього явища розпочалося значно пізніше.

Перший етап у дослідженні тіньової економіки (1960 - 1980 рр.) включає емпіричні дослідження та накопичення первинної інформації щодо проблеми у країнах, що розвиваються та у розвинутих країнах.

Першим термін “підпільна економіка” запропонував П. Гутманн, який і став засновником дослідження тіньової економіки як окремої складової економіки країни. Вчений акцентував увагу на значних масштабах тіньової економіки та неможливості її подальшого ігнорування [30].

В основу аналізу тіньової економіки К.Харт поклав неформальну зайнятість. Він виділив три групи доходів городян [31]:

1) формальні доходи – зарплата в державному і приватному секторах, трансфертні платежі (пенсії, виплати з безробіття);

2) законні неформальні доходи – доходи від зайнятості в первинному (сільське господарство), вторинному (робота за контрактами або самостійно - ремісники, шевці, кравці, виробники пива і т. д.) і третинному (будівництво, транспорт, гуртова та дрібна торгівля) секторах, від надання послуг (праця музикантів, перукарів; медичні, магичні й ритуальні послуги) і від приватних трансфертних платежів (подарунки, позики, жебрацтво);

3) незаконні неформальні доходи – доходи від послуг (праця нелегальних лихварів, скупників краденого, продавців наркотиків, повій, сутенерів, контрабандистів, рекетирів і т. д.) і трансфертів (крадіжки, розтрати).

Після публікацій досліджень К. Харта у 1972 році Міжнародною організацією праці було визначено основні характеристики “неформальної діяльності”, зокрема: низькі бар’єри входження в бізнес, зосередженість на внутрішніх ресурсах, сімейна власність на підприємствах, невеликі масштаби діяльності, працеін-

тенсивні та гнучкі види діяльності, навички, набуті поза навчальною системою, нерегулювання ринків.

У сімдесятих роках ХХ ст. формуються два напрями у тлумаченні неформальної діяльності при дослідженні країн, що розвиваються: африканістський та латиноамериканський. Африканісти об'єктом дослідження неформальної діяльності визначали малі підприємства із слабкою технічною оснащеністю, у той час як вчені, що досліджували економічні та соціальні особливості країн Латинської Америки, основну увагу звертали на нелегальність економіки.

Дослідження тіньової економіки у соціалістичних країнах розпочалося у 1977 році, після публікації Г. Гроссмана “Друга економіка СРСР” [32]. У його працях визначено основні форми і масштаби тіньової економічної діяльності у радянській економіці. Основним надбанням у дослідженнях цих вчених є виявлення тіньової економіки за межами країн “третього світу”.

Одразу після дослідження радянської економіки наприкінці 70-х років Е.Фейге почав дослідження “нерегулярної економіки” і у високо розвинутих країнах, зокрема в США [33]. Дане дослідження мало значний резонанс, оскільки до цього тіньова економіка вважалася наслідком “відсталості” і бідності економічної системи та розглядалася лише в розрізі слаборозвинених економік.

До середини 80-х років дослідники відзначали, що неформальна, тіньова економічна діяльність є у всіх країнах, проте вона відрізняється формами та масштабами поширення. Особливістю першого етапу дослідження тіньової економіки переважно є те, що здійснювалося воно соціологами та науковцями, які вивчали особливості економік країн, що розвиваються. Об'єктом їхнього аналізу була неформальна економічна діяльність.

Другий етап (1980 - 1990 рр.) характеризується тим, що дослідження цього феномену почали здійснювати економісти-теоретики. На цьому етапі визначено дві концепції: неоінституційна та інституціональна, на які опирались дослідники.

Неоінституційні дослідження, що проводилися у 80-х роках ХХ ст., мали на меті сформулювати економіко–математичну взаємозалежність, яка б могла створити підґрунтя для теоретичного дослідження тіньової економіки.

С. Джонс, Д. Кауфман та А. Шліфер розробили модель “паралельних ринків” у країнах, що розвиваються [34]. Автори детально зупиняються на дослідженні причин ризику в нелегальній торгівлі. Сутність моделі полягає у тому, що виробники продовжуватимуть продавати свої товари на офіційному ринку доти, доки не має переваг від продажу на паралельному ринку, а граничні витрати на паралельному ринку не зрівняються із офіційною ціною. Економічний ефект від здійснення контрабанди, який визначає, що “тіньовики” включають у свій дохід націнку, що компенсує їх ризик. Авторами враховано залежність прибутку, що одержується лише від ризику, проте не враховано інші чинники, що здійснюють свій вплив на прихований дохід.

Р. Декон і Дж. Стенлі визначають ренту як одну із категорій, що здійснює вплив на тіньову економіку. Автори довели, що збільшення споживання дефіцитних (у даному випадку “тіньових”) товарів призводить до витрат, які перевищують ренту, що визначена ціновими бар’єрами [36]. Ця модель показує взаємозалежність між споживанням та ціною на “тіньові товари”, проте не враховує інші чинники, що впливають як на споживання, так і на ціновий фактор. Наявність специфічних витрат на паралельних ринках досліджували М. Морісон та М. Ньюмен, за результатами дослідження яких виявлено наступну тенденцію: ціна за “тіньовий” товар є вищою від встановленої ціни при офіційній купівлі на ринку у зв’язку із додатковими витратами на хабарі чиновникам та нижчою від ціни, яка є сформованою при офіційній реалізації, що знижує доходи тіньовиків [37].

Досліджуючи інститути реальних ринків у різних країнах, неоінституціоналісти виокремлювали поведінку суб’єктів тіньового процесу для побудови моделі та аналізу тіньового ринку.

Е. де Сото [38] розглядає тіньову економіку у країнах, що розвиваються, як просту форму капіталістичної побудови ринку у світовому господарстві. Основним у поглядах де Е. Сото є те, що тіньова економіка у країнах, що розвиваються, не є наслідком відсталості, бідності та асоціальності, а будується на принципах конкуренції. Його концепція є пов’язуючою ланкою між неоінституціоналізмом та інституціоналізмом. Е. де Сото, на відміну від інших дослідників, вважав, що:

- причиною зростання тіньової економіки є бюрократизація влади, що перешкоджає конкуренції;
- основним чинником зростання тіньової економіки є нераціональний правовий режим;
- тіньовий бізнес має внутрішні закони, що координують діяльність тіньовиків між собою та з державними інститутами;
- прибутковість підприємства значною мірою залежить від “економії” на обов’язкових платежах державі, аніж від інших виробничих чинників;
- високі трансакційні витрати тіньового бізнесу є причиною того, що тіньовики створюють нелегальні організації.

Е. де Сото запропонував класифікацію трансакційних витрат за ознакою легальності, відповідно до якої витрати поділяються на такі групи:

1 група – “ціна підкорення закону”, тобто витрати, що несуть легальні підприємства: податки та соціальні платежі, втрати через конфлікти чи борги, бюрократичні процедури;

2 група – “ціна нелегальності”, тобто витрати, що несе тіньовий бізнес: “ціна уникнення покарання”, ріст відсоткових ставок на тіньовому ринку капіталу, ризик недотримання ділових зобов’язань та порушення умов цивільного права, незахищеність права власності, виключення техноємних та капіталоємних виробництв із тіньових видів діяльності.

А. Портес і М. Кастелс [39] при дослідженні тіньової економіки у країнах із розвинутою ринковою економікою виявили наступну закономірність: оскільки ланцюг тіньової економіки є неоднорідним у класовому відношенні, тобто до процесу тінізації залучені як неформально зайняті працівники, так і нелегальні підприємства, що мають укладені договори із легальним сектором економіки, заріток незареєстрованих працівників є значно нижчим, ніж у тих, хто працює легально, проте чистий дохід нелегальних підприємців, переважно, є значно вищим, ніж у тих, що працюють у формальному секторі. А. Портес і М. Кастелс припускають, що тіньова економіка у розвинутих країнах є більш прихованою, ніж у краї-

нах, що розвиваються. Тому авторами запропоновано здійснювати дослідження тіньової економіки в розрізі таких трьох джерел:

1. оцінка тіньової економіки на основі розходження між грошовими індикаторами, оскільки неформальні угоди вимагають лише готівкової форми розрахунків;
2. дослідження інформації про малий бізнес, оскільки малі підприємства є дуже мобільними і можуть повністю перетворюватися у тіньові;
3. прямі “польові” дослідження певних ринків та галузей.

Наприкінці 80-х років повністю скасовано припущення, що тіньова економіка є явищем, характерним для країн третього світу, а в розвинутих країнах - наслідком міграції із країн, що розвиваються. Зокрема, С. Бруско виявив, що зростання тіньової економіки у Північній Італії через децентралізацію та деформалізацію виробництва є наслідком впливу ролі профспілок на діяльність середніх та великих підприємств [40].

А. Портес і М. Кастелс висувують гіпотезу, що поштовхом до зростання тіньової економіки у розвинутих країнах була криза 70-х років ХХ ст., внаслідок якої значно знизився попит на товари, вироблені у розвинутих країнах, в порівнянні з країнами, що розвиваються, проте зросла конкурентоспроможність товарів “третього світу” за рахунок використання працеінтенсивних технологій. Новою стратегією виробництва стала деформалізація спочатку працеінтенсивних галузей виробництва, а згодом й інших галузей економіки. Іммігранти із країн “третього світу” стали основним джерелом дешевої праці, яка була необхідна для розвитку деформалізації промислових підприємств. Тому автори зробили висновок, що тіньова економіка – це добре зорганізована діяльність, що діє паралельно із легальною економікою [39].

Третій етап дослідження тіньової економіки умовно можна розглядати із кінця ХХ ст. і дотепер. Він характеризується систематизацією досліджень та розробленням наукових та науково-практичних концепцій.

За результатами аналізу літературних джерел, з точки зору критерію суб'єкта тінізації, можна виділити наступні концепції:

- концепція споживання Т.І. Корягіної, яка характеризується діяльністю в умовах обмеження сфери тіньової економіки в основному нелегальним споживчим ринком [26];

- трудова концепція К. Харта, відповідно до якої в основі тіньової економіки є незареєстрована зайнятість, тіньова економіка досліджується з точки зору нереєстрованої і нерегульованої трудової діяльності [31]. Розвинули цю концепцію Джонсон та Кауфманн, які досліджували емпіричний вплив умов праці на тіньову економіку [41];

- підприємницька концепція тіньової економіки А.Крилова, яка зорієнтована на ототожнення тіньової економіки з тіньовим бізнесом [43].

У залежності від об'єкту тіньового ринку дисертант виділяє такі концептуальні підходи, що використовуються науковцями в процесі дослідження:

- 1) контрактна (підприємницька) концепція В. Ісправникова розглядає тінізацію як ухилення від офіційної реєстрації комерційних угод або зумисне спотворення при їх реєстрації [28];
- 2) трансакційна концепція Г. Гроссмана, яка безпосередньо орієнтується на приватну вигоду і зв'язок із порушенням законодавства [20];
- 3) операційна концепція використовує поняття тіньової економічної операції [44]. Цей підхід хоча і декларований у літературі, але не проведений послідовно, фактично економічна операція ототожнюється з діяльністю, але поняття “операції” ширше за поняття “діяльності” і може включати будь-які економічно значущі дії, що мають на меті отримання тіньового доходу;
- 4) концепція ділового підприємства Ф. Шнайдера є різновидом підприємницької концепції тіньової економіки і розглядається з точки зору кримінальних форм економічної діяльності [44];
- 5) інституційна концепція Е. де Сото [38] досліджує тіньову економіку як сукупність інститутів, розгляд яких відбувається крізь призму соціологічної теорії;

б) політико-економічна концепція розглядає тіньову економіку як сукупність виробничих відносин на базі марксистської методології для формування державної політики відносно неконтрольованого сектору [46].

Отже, умовно можна виділити два підходи, що використовуються науковцями при дослідженні тіньової економіки. Перший – визначає тіньову економіку як сукупність форм або відносин, що властиві економіці та протистоять державі і легальним сегментам ринку, тобто тіньова економіка є переплетенням легальних, напівлегальних і нелегальних зв'язків. Цей підхід на сьогоднішній день найбільш популярний. Другий підхід - орієнтований на вивчення суб'єктів, що беруть участь у тіньовій діяльності та практик повсякденної господарської діяльності. Перший підхід застосовується, в основному, при макроекономічних розрахунках. Автор дисертації дотримується першого підходу, оскільки він є швидше соціально-економічний і дозволяє провести аналіз окремих складових тіньової економіки країни.

Використовуючи системно-структурний комплексний підхід до визначення сутності й змісту такого соціального явища як “тіньова економіка”, дисертант вважає, що, по-перше, тіньова економіка – це сукупність економічних відносин між суб'єктами господарювання з приводу виробництва, обміну, розподілу та споживання матеріальних благ та послуг в умовах конфлікту між зростаючими їхніми потребами і обмеженими можливостями легального суспільного виробництва, що не контролюється, не враховується і не регулюється державою;

- по-друге, тіньова економіка – це економічна діяльність суб'єктів господарювання, яка не враховується, не контролюється і не оподатковується державою та (або) спрямована на отримання доходу шляхом порушення чинного законодавства;

- по-третє, тіньова економіка – це сектор економіки держави, що охоплює такі складові: легальну незареєстровану економіку, неформальну економіку – легальне фіктивне виробництво товарів і надання послуг; нелегальну “підпільну” економіку – порушення у межах дозволеної економічної діяльності, кримінальну “незаконну економіку” – здійснення заборонених видів діяльності, що тягне за собою кримінальну відповідальність;

- по-четверте, тіньова економіка – це зріз суспільної свідомості, сукупність поглядів та переконань щодо легальних, напівлегальних і нелегальних форм і методів економічної діяльності в умовах суперечності між зростаючими потребами громадян і обмеженими можливостями легальної економіки.

Автором вдосконалено та систематизовано основні етапи тінізації економіки України, які подано в таблиці 1.1.

Таблиця 1.1

Етапи тінізації економіки України

№ з/п	Назва етапу	Період	% до ВВП	Характеристика тіньових відносин
1	2	3	4	5
1	Інерційний	1991–1992 рр.	10–15 %	Тіньові відносини носять інерційний пост-радянський характер. Дефіцит товарів, безробіття і самозайнятість формують новий етап суспільних відносин, в т.ч. і тіньових, які характеризуються криміналізацією та пасивністю держави щодо кримінального накопичення капіталу та легалізацією “кримінальних авторитетів”. Тіньова економіка формується на основі різкої зміни форм власності та зміни плано-вих соціально-економічних відносин ринковими. Розрахунки за позичальника, чи боржника третьою організацією, тіньові схеми на основі конвертації, розкрадання кредитних ресурсів, протиправне використання та крадіжки державних коштів шляхом приписок та посадових підробок.
1	2	3	4	5
2	Шокової тінізації	1993–1995	20–40 %	Інфляція, доларизація та бартер забезпечують існування в економіці тіньових схем, які не підлягають оподаткуванню. Значна частина бізнесу в тіні у зв'язку із складністю як ведення офіційного обліку, так і отримання ліцензії. Спостерігається масове вивезення валюти за кордон шляхом експор-

				ту неврахованої продукції чи сировини, псевдоекспорту, передоплати за імпорт, тощо. Значний вплив корупції та організованої злочинності. В цей період норма ведення бізнесу за схемою “перерахунок плюс готівка”.
3	Нарощування	1996–1998	30–60 %	Значна частина тіншовиків-господарників переходить до офіційного сектору в статусі “приватних підприємців”, оскільки “тіншовики” значно ризикують здійснювати великі готівкові операції, не викликаючи підозри у відповідних державних контролюючих органів. Відбувається ріст обсягу тіншової економіки, в основному за рахунок збільшення не кількості суб’єктів тіншового сектору, а росту масштабів тіншових операцій. Зростає розмір тіншових операцій у поєднанні з міжнародною тіншовою інтеграцією, залучення офшорних зон та конвертаційних центрів.
4	Олігархічний	1999–2004	30–60 %	Зрощення тіншового капіталу з державним апаратом, характер тіншової економіки залежить від політичного впливу та набуває рис клановості, відбувається перерозподіл впливу від кримінальних авторитетів до олігархів. Втручання владних структур усіх рівнів у діяльність суб’єктів господарювання. Більшість зарплат виплачуються за схемою “мінімальна зарплата плюс конверт“, відбувається зрощення тіншової економіки з корупцією. Врегулювання тіншовиками суперечностей через державні контролюючі органи. Тінізація проникає у найбільш пріоритетні, стратегічно важливі галузі економіки.
1	2	3	4	5
5	Сучасний	2005–2008	20–40 %	Політичні зрушення в країні забезпечили зменшення тіншової економіки в малому та середньому бізнесі, натомість відбулося зростання тінізації промислових галузей: гірничо-видобувної, енергетичної, хімічної та ін. Відбувається вторинний перерозподіл тіншового капіталу – рейдерство, захоплен-

				ня.
--	--	--	--	-----

1.2. Класифікація форм тіньової економіки

Проблема тіньової економіки, яка виникла в Україні, є не лише економіко-правовою, а й соціально-економічною, і для боротьби з нею потрібно використовувати не лише норми кримінального, цивільного та адміністративного права, а й обрати критерії, за якими можна розмежувати складові тіньової економіки для детального їх аналізу та прийняття адекватних заходів протидії.

Основними формами аналізу тіньової економіки є дослідження економічної системи та поділ цілісних системних явищ за певними критеріями на підкласи та їх класифікація.

Диференційовані погляди та багатогранність тіньової економіки не дають змоги пізнати її як економічну категорію без глибокого дослідження її структури.

За результатами аналізу праць Ібраєва Г., Бекряшева А., Філіна С., Ісправнікова В., Афанасьєва О., Варналія З. Турчинова А. та інших [5, 46-52] зроблено висновок, що дослідження тіньової економіки можливо здійснювати у двох площинах: як сукупність форм або відносин, що властиві економіці і протистоять державі та легальним сегментам ринку, тобто, тіньова економіка є переплетенням легальних, напівлегальних і нелегальних зв'язків або як орієнтир на вивчення інститутів і практик повсякденної господарської діяльності.

З огляду на зазначене необхідною є систематизація поділу певних типів та видів тіньової економіки за класифікаційними ознаками та визначення місця тіньового сектору економіки відносно легального.

У структурі тіньової економіки в залежності від особливостей функціонування економіки країни умовно можна виділити наступні сегменти:

- виробничий сегмент, який складається із легальної діяльності, але без ліцензії чи спеціального дозволу; нелегальної зайнятості та забороненої законодавством економічної діяльності;

- перерозподільчий сегмент тіньової економіки, який включає різні злочини економічної спрямованості: приписки, хабарництво і різного роду шахрайства, пов'язані з отриманням та передачею коштів. В. О. Ісправніков включає в цей сегмент ще й діяльність, спрямовану на одержання необґрунтованих вигод і пілґ суб'єктами господарювання за допомогою корупційних зв'язків [48, с.38];

- сегмент домашньої і громадської економіки, який не відображається у статистичній звітності [48] - це сфера продуктивної безоплатної домашньої праці, що знаходиться поза товарним обміном. Основними рисами домашньої економіки є: продуктоорієнтований характер діяльності, відсутність обліку та офіційної реєстрації, відсутність обміну в ринковій і неринковій формах. Громадська економіка передбачає обіг благ і послуг на основі натурального обміну. Цей сектор схожий до домашньої економіки, але є за межами сім'ї чи родини.

Більшість дослідників поділяють економіку на офіційну та тіньову, а останню на легальну неофіційну економіку, позаправову економіку, напів-правову економіку і кримінальну економіку [49, 50]. Офіційна економіка – це “світла”, “прозора” економіка, що охоплює офіційно зареєстровані та дозволені види та форми економічної діяльності, які враховуються, контролюються та оподатковуються державою. Легальна неофіційна економіка – це економічна діяльність, що не порушує ні діючого законодавства, ані прав інших суб'єктів господарювання, проте вона не фіксується у звітності і контрактах. Позаправова економіка – це економічна діяльність, що порушує права інших суб'єктів господарювання і знаходиться у позаправовому полі. Напівправова економіка – це економічна діяльність, що в цілому відповідає законодавству, але періодично виходить за його межі: це бартерні операції, способи часткового чи повного ухилення від оподаткування, діяльність без ліцензії чи патенту, трудовий найм без оформлення.

Кримінальна економіка – це кримінально-карана економічна діяльність: торгівля людьми та органами, контрабанда, торгівля наркотиками і зброєю, проституція тощо.

При побудові Системи національних рахунків, а також у документах Міжнародної Організації праці використовується поділ тіньової економічної діяльності на приховану, неформальну і нелегальну діяльність [49]. Прихована економічна діяльність переважно включає економічну діяльність, що дозволена законом, але зменшується за обсягом з метою ухилення від оподаткування. Неформальна економічна діяльність передбачає виробництво дозволених товарів, чи послуг, яке здійснюється, оминаючи регламентацію, відповідне оформлення, ліцензування тощо. Нелегальна економічна діяльність чітко заборонена законом, тобто охоплює виробництво заборонених товарів або надання заборонених законодавством послуг.

І. Боровков пропонує структуру тіньової економіки, що є схожою із поділом ринків у СРСР, запропоновану А. Каценелінбойгеном, відповідно до якої економічна діяльність, що заснована цілком на законах – “біла” економіка. Протилежною “білій” існує тіньова економіка, що поділяється на “сіру” і “чорну” [51]. “Сіра” економіка - це дозволена державою трудова і підприємницька діяльність, доходи від якої занижуються або ховаються від оподаткування. “Чорна” економіка - це злочинна діяльність, що пов’язана із виробництвом і збутом забороненої продукції, а також контрабанда, проституція, фальшивомонетництво тощо.

Проте названі “кольорові” економіки не в змозі розкрити всю її багатогранність. Адже у складі “білої” економіки існує домашня економіка, що не реєструється, але є законною.

Згідно з поділом І. Боровкова вся економіка поділяється на два підкласи: відкриту і приховану економіку [51]. Відкрита економіка - це законна економічна діяльність зареєстрованих підприємств та індивідуальних підприємців. Вся інша економічна діяльність є прихованою та об’єднує в собі тіньову економіку.

Слід зазначити, що неможливо досліджувати тіньову економіку, не розглядаючи рівня зорганізованості того чи іншого її виду. Відповідно здійснюватись тіньова діяльність може індивідуально – одним суб'єктом, що не взаємопов'язаний із іншими тіньовиками, або групово: на основі сімейної кооперації в межах домогосподарства; на основі кланової організації із зрощенням та підтримкою держапарату і політичних сил; на основі взаємозв'язків із посередниками, що професійно забезпечують процес приховування від держаного контролю та оподаткування через офшорні зони, конвертаційні центри, рейдерський перерозподіл тощо.

Ісправніков В.О. вважає, що немає абсолютного розділення: тіньова економіка – по одну сторону, легальна – по іншу, є один господарський процес із тіньовою складовою. Розподіл суб'єктів тіньової економіки на три групи автором здійснюється умовно [48]. Дисертант погоджується із думкою Ісправнікова В.О. і вважає, що слід розрізняти за характером зв'язку з виробництвом ту частину тіньовиків, яка бере участь у виробництві товарів і послуг, і ту, через яку здійснюється лише перерозподіл створеного продукту. Тобто, досліджувати слід істотно різні суб'єкти тіньової економіки та їх інтереси. Відповідні типи, визначені особливостями сфер функціонування, методів і форм, що використовуються тіньовою діяльністю, утворюють свого роду піраміду. На її вершині – суто кримінальні елементи, що формують своєрідну надбудову тіньової економіки, яка складає (за різними експертними оцінками) від 5% до 25% всієї піраміди. Вони володіють значними ресурсами, силою та впливом. Середню частину піраміди утворюють тіньовики - господарники. Вони, переважно, вимушені йти “в тінь” оскільки витрати на їх діяльність перевищують доходи. Підніжжя “піраміди” представлено найманими працівниками, що виконують фізичну та інтелектуальну працю; до них можна приєднати дрібних і середніх державних службовців, у доходах яких, за наявними оцінками, сьогодні до 60% складають хабарі [48].

Автор дисертації пропонує доповнити цей прошарок піраміди ще однією категорією суб'єктів, в якій будуть враховані бухгалтери, аудиторів, фінансові директори та юристи, що забезпечують процес приховування тіншових операцій від виявлення контролюючими органами та уникнення покарання.

У відповідності до чинного законодавства, за ступенем законності економічну діяльність країни можна поділити на законну та протизаконну (позазаконну). В свою чергу, протизаконну економічну діяльність, в залежності від ступеню її карності, поділити на безкарну; адміністративно-карану; кримінально-карану.

В основі протизаконної економічної діяльності лежить проблема забезпечення дієвості чинного законодавства і роботи відповідних державних структур. Вона є полем для нарощення кримінальної і напівкримінальної сфер економічної діяльності [47, с.126].

3. Варналій [6, с.26-32] пропонує класифікацію, що розмежовує елементи тіншової економіки в залежності від класифікаційних ознак. За ступенем легальності господарських операцій тіншову економіку поділяють на:

- неофіційну економіку – економічну діяльність, яку не фіксують у звітності та контрактах, проте вона не порушує ні діючих законодавчих норм, ні прав інших суб'єктів господарювання;
- іллегальну – економічну діяльність, що порушує права інших суб'єктів господарювання і не регламентована чинним законодавством, а тому знаходиться у позаправовому статусі.
- кримінальну економіку – економічну діяльність, заборонену законом.

За мотивами відношення суб'єктів господарювання до звітності, тіншову економіку поділяють на:

- приховану економіку – економічну діяльність, що свідомо приховується суб'єктами господарювання від статистичних і податкових органів;
- втрачену економіку – економічну діяльність, що не потрапляє в звіти через непоінформованість і мимовільні помилки економічних суб'єктів.

За охопленням діяльності статистичним обліком тіньову економіку поділяють на:

- враховану економіку – економічну діяльність, що не відображена в звітності самих економічних агентів, але враховується статистикою завдяки спеціальному розрахунку;
- невраховану економіку - економічну діяльність, що взагалі не відображена в звітності та остаточних статистичних даних.

У залежності від систем мотивації тіньову економіку поділяють на [46]:

- псевдотіньову або напівтіньову діяльність (планування податків). Ця діяльність абсолютно законна, оскільки не ухиляється від вимог податкової системи, а пристосовується до неї. Проте вона набуває “напівтіньового” характеру, оскільки може супроводжуватися “адаптацією” показників діяльності;
- раціональну (вимушену) тіньову діяльність. Цей тип тіньової діяльності може перейти в прозору економіку за певних економіко-правових умов;
- ірраціональну тіньову діяльність, яка є результатом нераціональної поведінки, суб’єкт якого схильний до ризику, авантюрного типу поведінки.

За характером і особливостями протиправності тіньову економіку поділяють на [51]:

- нелегальну економіку – незареєстровану в державних органах правомірну економічну діяльність, що підлягає обов’язковій реєстрації;
- фіктивну економіку – офіційну економіку, що дає фіктивні результати та пов’язана з віддзеркаленням у статистичній і бухгалтерській звітності неіснуючої господарської діяльності;
- неформальну економіку – систему неофіційних взаємостосунків між зареєстрованими економічними суб’єктами, заснованими на їх особистих відносинах і безпосередніх зв’язках між ними, що замінюються або додаються до офіційно встановленого порядку;

- неформальну протиправну економіку – бартерні, фінансові та інші незаконні операції між підприємствами, спрямовані на приховання доходів від оподаткування, що характерні для всієї тіньової економіки;

- кримінальну економіку – заборонену державою кримінально-карану економічну діяльність, а також злочинний позаекономічний перерозподіл матеріальних благ, пов'язаний із порушенням закону.

Форми тіньової економічної поведінки, в яких домінує не суб'єктивний (свідомий вибір), а об'єктивний чинник, що не припускає вибору, наступні [52]:

1) тіньова діяльність як форма колективного виживання. Нетіньова діяльність неможлива, навіть якщо вона бажана. Це тип колективного виживання неконкурентоздатних підприємств або підприємств, що працюють в умовах звуження внутрішнього ринку;

2) тіньова діяльність як форма індивідуального виживання за рахунок другої (третьої) прихованої зайнятості, заняття натуральним господарством, надання послуг. Слід зазначити, вона може носити як нейтральний, так і протесний характер;

3) традиційна тіньова діяльність як стереотип національної поведінки і національного менталітету, коли інший варіант економічної поведінки просто не розглядається;

4) “ідейна” тіньова діяльність. В її основі лежить переконаність в неможливості іншого способу дій, оскільки економіка держави є замкнутим варіантом економічної системи з тіньовою орієнтацією.

Автор дисертації поділяє погляд В. Поповича [54] щодо класифікації тіньової економіки в залежності від масштабів її поширення та співвідношенні до ВВП. На думку Поповича, природній рівень тінізації (5 – 10%) властивий високорозвиненим країнам та характеризується некримінальною тіньовою діяльністю. Вважається, що такий розмір тіньового сектору притаманний будь-якій країні та не залежить від ступеня впливу держави на виявлення та зниження тіньової діяльності. Значний рівень тінізації (10 – 30%) характеризує деструктивні зміни в економіці

країни, непослідовні дії уряду, значний рівень сумарних податкових навантажень. Тіньові відносини носять системний характер і в більшості країн тісно взаємопов'язані з корупцією. Кризовий рівень тінізації (30% і більше) означає, що тіньові відносини перевищують відповідне порогове значення і становлять загрозу як національній економіці, так і національній безпеці країни.

Розглядаючи процес тіньової економічної діяльності, автор дисертаційного дослідження зазначає, що тіньовики – господарники в будь-який момент своєї діяльності, а особливо коли державні контролюючі органи збільшують зусилля з виявлення тіньових схем, повинні обирати одну з наступних дій:

- перейти в офіційний сектор економіки;
- залишитися надалі працювати в тіньовому секторі;
- вийти із бізнесу.

Тіньова економіка може відрізнитися за своєю сутністю в залежності від терміну дії. Стабільна тіньова діяльність передбачає постійне господарювання у неформальному секторі та неможливість переходу до офіційної економіки. Нестабільну, в свою чергу, розглядають як одиничну – досягнення разової цілі; тактичну – лінія поведінки із визначеними методами, шляхами та засобами, що забезпечують досягнення на певному етапі діяльності суб'єктом господарювання певних цілей; стратегічна – передбачає довготермінову діяльність у тіньовій економіці, враховуючи теоретичні та практичні навички, максимізуючи вигоду від такого господарювання.

З огляду на вищезазначене дисертант пропонує виділити такі види тіньової діяльності в залежності від її соціальних наслідків, а саме:

- позитивна – некримінальна діяльність у тіньовому секторі економіки, яка на певному етапі державотворення надає мінімальний рівень забезпечення, який не в змозі гарантувати держава та пом'якшує деструктивні соціальні процеси;
- негативна – діяльність, що деформує податкову та бюджетну сфери, структуру економіки та споживання, негативно впливає на ефективність розподілу праці,

умови відтворення робочої сили, економічний ріст, макроекономічну політику тощо;

- антисуспільна – різновид тіньової діяльності, зумовлений деформацією суспільної моралі та етичних аспектів ділових відносин, при яких обман як в межах правового поля, так і поза ним стає нормою ведення бізнесу.

Відповідно до перелічених вище видів тіньової діяльності дисертант пропонує наступну класифікацію форм тіньової економіки, що наведена на рис. 1.1.

Лише при чіткому детермінуванні того чи іншого виду тіньової економіки можливе створення ефективного комплексу заходів, що забезпечить поступову детінізацію. Використання чіткого поділу тіньової діяльності, враховуючи ключові аспекти: соціальне ставлення, наслідки, мотиви, рівень поширення та обсяги, аналіз суб'єктів “тіні”, дасть змогу впровадити заходи щодо зниження рівня тінізації, диверсифікуючи напрямки на макроекономічні, соціальні, адміністративні та силові. При цьому необхідно чітко врегулювати нормативно - правову базу та економічну політику України.

Рис.1.1. Класифікація форм тіньової економіки

1.3. Методологічна основа аналізу тіньової складової економіки

Термін “тіньова економіка”, як вже зазначалося, має різностороннє значення, яке охоплює складну галузь соціально-економічних відносин. Навіть різноманітність термінології щодо визначення цього феномену свідчить, з одного боку, про незавершене розроблення методологічних засад визначення тіньової економіки, а з іншого – це явище охоплює диференційовані типи відносин, що належать до сфери інтересів різних галузей науки – економічної, соціологічної, юридичної та інших [3, 7, 9, 26, 55-62].

Основними рисами, характерними для функціонування сектору тіньової економіки на сучасному етапі в Україні, є:

- за складного соціально-економічного розвитку держави тіньова економіка стала складовою частиною ринкового господарства;
- вітчизняна тіньова економіка має свою національну та регіональну специфіку;
- тіньова економіка держави отримує додаткові імпульси для свого розвитку в сучасний період політичної та соціально-економічної нестабільності, який повторно почався з березня 2007 року та світової кризи;
- тіньова економіка держави є надзвичайно адаптованою до швидкоплинних змін умов ринкового господарювання: тіньовики успішно використовують досягнення науково-технічного прогресу у своїх інтересах, відбувається інтелектуалізація економічної злочинності;
- відбулося проникнення кримінальних структур, які контролюють тіньові ринки, в усі гілки влади; надприбутки, отримані в тіньовому бізнесі, дозволяють корумпувати найвищі ешелони державної влади;
- тіньова економіка держави динамічно набуває ознак глобалізації соціально-економічних відносин: електронні технології для відмивання брудних грошей, офшорні зони, нелегальна трудова міграція і т.д.

У напрямі подолання тіньової економіки в нашій державі маємо продумано використовувати диференційовані підходи і методи впливу щодо різних видів ті-

нізації. З метою зменшення масштабів тіньової економіки і переходу її суб'єктів у офіційну економіку необхідно провести економіко-правову інвентаризацію існуючих проявів тіньових правопорушень із подальшою декриміналізацією більшості із них залежно від ступеня їх соціально-економічної небезпеки [11, 63-65]. Правові заходи боротьби із тіньовою економікою мають включати прийняття законодавчих актів щодо попередження зловживань і злочинності на фінансовому ринку та ринку цінних паперів, щодо походження первинних капіталів тощо [66-68].

Як відомо, за період 1992-1999 рр. значні інфляційні та девальваційні доходи було виведено з легального обороту та перетворено у тіньовий капітал. При цьому тіньова економіка стала, з одного боку, компенсуючим чинником втрат населенням поточних доходів внаслідок гіперінфляції 1993-1994 рр., з іншої – чинником, що призводить до зменшення інвестиційної діяльності, оскільки тіньові заощадження лише частково залишилися у внутрішньому обороті держави, більшою часткою вони “покидали” країну і фінансували виробництво в іноземних фірмах.

Складовою тіньових процесів та загрозою економічній безпеці України є непродуктивний відтік капіталу за межі України. За розрахунками НБУ його обсяги у 2002-2006 рр. оцінюються у 22,4 млрд. дол. США. За даними Державного комітету фінансового моніторингу, впродовж 2003-2006 рр. з України було вивезено майже 52 млрд. грн.[1].

Періодично в країні виникає питання про фінансову амністію для фірм та приватних осіб, які незаконно здійснили у різний час вивезення капіталів та володіють власністю сумнівного походження за кордоном. Критики таких пропозицій справедливо вказують, що на повернення капіталу не треба розраховувати, доки в Україні не стабілізується політична та економічна ситуація. Не торкаючись юридичних та моральних аспектів проблеми, зауважимо, що з суто економічної точки зору вкладання тіньового капіталу в паї та акції іноземних фірм надовго пов'язало власників цих капіталів із економіками інших країн, і сумнівною є доцільність трансферу цих коштів в Україну.

При дослідженні тіньової економіки як явища слід дотримуватись комплексного політекономічного підходу до розгляду тіньової економіки [63, с. 317], який дає змогу поєднати економічні фактори ТЕ з неекономічними (правова і етична основи підприємництва, історичні традиції, особливості національного менталітету тощо).

Більшість проблем, які пов'язані із вивченням тіньової економіки, виникає через вкрай невизначену методологічну базу її аналізу. Щодо методологічних аспектів дослідження ТЕ, то вони повинні базуватись на застосуванні системного аналізу із виділенням системних об'єктів дослідження: екзогенних та ендогенних змінних, цілей системи, предметної області.

Важливою соціальною роллю науки в сучасних умовах є спрямованість наукового пізнання на створення ефективних засобів менеджменту. Менеджмент неможливо уявити без використання системного підходу, який слугує для конкретизації якісних явищ та доведення їх до рівня кількісного вираження та оцінки.

Процес оцінки тіньової економіки враховує велику кількість факторів, змінних і зв'язків між ними, оскільки цілі галузі та їх окремі складові - підприємства інфільтровані у складну систему взаємодіючих елементів легальної та частково легальної економіки. Як в легальній, так і в тіньовій економіці, умови прийняття рішень постійно ускладнюються, потребують все нових підходів для управління цими складними і частково неподільними процесами, що на сучасному етапі є неможливим без узагальнюючого напрямку, яким є системний аналіз (СА).

Цей підхід не є новим, адже використання системного аналізу, як одного з найконструктивніших прикладних напрямів досліджень, запропоновано в роботах Н. Вінера, С. Янга, Т. Сааті, Ст. Оптнера, Р. Джонса, У. Портера, І.В. Блауберга, Е.Г. Юдіна, В.Н. Садовського та інших [69-80]. Першим запропонував розглядати управління в контексті управління системою Ч.Барнард, який вважав, що управління – це елемент системи, який є частиною кооперованої системи, що включає фізичні, соціальні й психологічні елементи. Вперше термін “системний аналіз” був введений у 1948 р. у корпорації РЕНД і дотепер його використання є неоднозначним. У.Кінг і Д.Кліланд визначають його “як застосування системних кон-

цепцій до функцій управління, пов'язаних з плануванням” [81, с. 34]; Й.Пенц пов'язує його зі стратегічним управлінням [82, с. 85], С.Янг, Е.Квейд, О.Ларичев та інші вживають цей термін в контексті “системного управління організацією” [83-84]. Досить чітко термінологію складних систем висвітлює Р.Акофф [85].

Незважаючи на те, чи системний аналіз застосовують для визначення структури й цілей системи, до планування й розробки стратегічних напрямів діяльності підприємства чи до досліджень системи в цілому, він є методологією організації процесу управління і практичним підходом до його реалізації в конкретних умовах.

Системний аналіз – це методологія, яка встановлює базову номенклатуру функцій, що повинні бути виконані для розв'язання проблеми, тобто визначає структуру процесу, що здійснює підприємство чи галузь економіки. Системний аналіз як методологія управління претендує на те, щоб виконувати роль каркаса, що об'єднує всі необхідні методи знань і дії для прийняття рішень.

Загальновідомо, що об'єкт дослідження, який розглядається як система, повинен володіти певними властивостями, основною з яких є цілісність. Цілісність об'єкта як системи означає принципову нерівність його властивостей сумі властивостей елементів, що складають систему [79]. Базуючись на принципі цілісності, системний підхід враховує збурюючі впливи, які становлять прояви внутрішніх протиріч системи: частини і цілого, перервного та безперервного, внутрішнього та зовнішнього, організації та дезорганізації, різноманітності та однорідності [86]. Таким є далеко не повний перелік суперечливих сторін та відносин, властивих системам загалом та соціально-економічним системам зокрема.

Системні об'єкти включають вхід, ціль, процес, вихід, обернений зв'язок та обмеження. Не є виключенням із цього твердження й тіньова економіка як об'єкт системного дослідження. З практичної точки зору, основну роль в застосуванні системного підходу до оцінки тіньової економіки країни є вихід, кінцевий результат, тобто рівень її зниження, який дослідники часто хочуть отримати без достатнього аналізу вхідних змінних, ігноруючи вхід, процес та й інші параметри, які не

є статичні, а змінюються в залежності від умов функціонування економіки, місця та часу дослідження.

Будь-яка економічна система володіє властивістю цілеспрямованості, тобто може змінювати свої задачі при постійних умовах оточення: вона самостійно обирає як задачі, так і способи їх виконання. Так, як зазначає колектив авторів [87-90], регіон є одним із різновидів цілеспрямованих систем, тому його найважливішою складовою частиною є функція управління. Цільовими показниками регіонального розвитку є соціальні нормативи, рівень та якість життя. Узагальнюючи інформацію, викладену в літературних джерелах [88, 90-93], можна виділити принаймні такі п'ять концепцій щодо комплексного розвитку регіону:

- розвиток замкнутого, здатного до самозабезпечення господарства;
- технологічний підхід, який ґрунтується на тісних виробничих зв'язках між галузями та підприємствами;
- гармонійний розвиток всіх елементів галузевої структури господарства регіонів;
- відтворювальний підхід, в якому домінують соціальні пріоритети;
- економіко-географічний, що обґрунтовує формування територіальних соціально-економічних систем (комплексів).

Ще однією особливістю системного аналізу є ієрархічність, що рівнозначно стосується і тіньової економіки, яка досліджується на різних рівнях ієрархії складної соціально-економічної системи. Згідно з поставленою в дисертаційному дослідженні цілі, досліджується тіньова економіка, запропонувавши групування регіонів України за сферою впливу соціальних чинників на ринкові перетворення макроекономічного середовища. Дисертант притримується думки, що район, який є об'єктом регіональної політики, можна розглядати як систему, де співвідношення економічних, політичних, соціальних та культурних зв'язків становить певну структуру відношень. Завданням регіонального аналізу є вивчення не тільки початкових результатів екзогенного втручання, але й дослідження стану системи, тоб-

то визначення, чи залишиться ця система в рівновазі, чи розпадеться під дією прямого чи опосередкованого втручання.

У вітчизняній літературі існує значна кількість робіт, які присвячені проблематиці регіональної інфраструктури як системи із властивими їй закономірностями розвитку й особливостями функціонування. В них по-різному трактуються питання класифікації об'єктів регіону, визначення критеріїв ефективності регіонального комплексу [88-95].

Традиційні методи оцінки місця регіону в економіці країни базуються на співставленні показників досліджуваного регіону та країни в цілому. При використанні цього підходу неявно припускалося, що економіка України є простою сукупністю регіональних господарств, і об'ємні показники економічного розвитку країни розраховуються сумуванням відповідних регіональних показників. Це припущення суперечить основній тезі теорії систем, згідно з якою будь-яка система, а, отже, і територіальна економічна, володіє властивістю емерджентності, тобто не зводиться до механічної сукупності своїх елементів [96, с. 5].

Одним із вагомих моментів при здійсненні регіональної політики є постановка цілей системи, які практично не бувають ідентичними в трактуванні різних авторів, але мають схожі риси. Всю множину регіональних цілей можна розділити на такі групи:

- 1) цілі, які є частинами загальної економічної політики держави й відповідають її цілям;
 - 2) цілі, які базуються на оптимальному використанні ресурсів регіону;
 - 3) цілі, які виражають специфічну регіональну проблематику;
 - 4) специфічні та конкретні цілі;
 - 5) цілі, до яких зведені загальні напрями регіональної політики.
- б) в особливу групу автор виділяє цілі, які співвідносяться із загальними суспільно-економічними цілями держави, такими як забезпечення економічної безпеки країни.

Питання властивостей економічних систем, їх структури та зв'язку із категорією економічної безпеки (ЕБ) детально висвітлено О. Шнипком [97]. Значна

кількість вчених визначає економічну безпеку як властивість чи сукупність властивостей системи [98-100]. Цей підхід поділяє і автор роботи. Ще один шлях до визначення економічної безпеки пов'язаний із ототожненням цього поняття із специфічною діяльністю суб'єктів управління [101-105]. Т. Клебанова [90] виділяє наступні підходи до визначення змісту поняття ЕБ систем різного призначення та ієрархії: властивість економічної системи, її стан, специфічна діяльність, захищеність від різних зовнішніх та внутрішніх загроз, відсутність небезпек.

Дисертант вважає суттєвим вплив на економічну безпеку системи таких її властивостей, як рівень ієрархії самої системи та рівень ієрархії суб'єкта управління, що набуває особливої важливості для мезоекономічних систем (регіон, галузь), що є предметом дослідження в дисертаційній роботі. Ці системи можуть розглядатися і як відносно самостійні системи, і як складові макроекономічної системи держави. Автор доповнює подану в [97, 106-110] ієрархію рівнів економічної безпеки (рис. 1.2) та вважає вірною орієнтацію національної економічної стратегії одночасно як на регіональний, так і на глобальний економічний рівень.

Рис. 1.2. Ієрархія рівнів економічної безпеки

Основними загрозами національній економічній безпеці є [45, 63, 97]:

- діяльність тіньових структур, криміналізація суспільства;
- неконтрольований відтік за межі України інтелектуальних, матеріальних та фінансових ресурсів;

- фінансова залежність вітчизняної економіки від інших держав і міжнародних фінансових організацій;
- технологічна залежність від розвинутих держав, які створюють перешкоди щодо розповсюдження досягнень науково-технічного прогресу;
- висока залежність країни від зовнішнього постачання сировини та енергоносіїв, вичерпність власних ресурсів та відсутність енергозберігаючих технологій;
- прихована дискримінація, неприйняття розвиненими країнами принципу рівноправного партнерства для країн колишнього СРСР;
- наявність структурних диспропорцій, перешкод на шляху розвитку ринкових відносин;
- неефективність системи державного регулювання національних економічних відносин.

Отже, методологічною основою дослідження тіньової економіки є: системний, комплексний підхід до аналізу її складу, структури та процесу з метою диференціювання методів і способів виявлення і протидії різним складовим тіньового сектору економіки.

Така концепція дасть змогу конкретизувати причини поширення того чи іншого виду тіньової економіки та сприяти ефективній детінізації.

1.4. Соціально-економічні причини існування та розповсюдження тіньової економіки.

Серед українських та зарубіжних дослідників проблеми тінізації економіки не досліджені на предмет виявлення причин та умов виникнення. Науковцями та практиками виділяється та розглядається специфічний комплекс чинників, пов'язаних переважно із виникненням та розвитком прихованого сектора економіки - виробництвом товарів, наданням послуг, виконанням робіт, не заборонених законодавством. При цьому деякі з чинників, що породжують сферу некриміналь-

ної тіньової економіки, виявляються детермінантами і для інших її видів. Окрім того, приховування економічної діяльності від державного контролю і оподаткування є наслідком недосконалої системи, що функціонує в державі та примушує суб'єкта господарювання "йти в тінь". Разом з тим можна стверджувати, що тіньова економіка є самостійним чинником тінізації, а її власні детермінанти можуть зберігатися і для створених нею наслідків, оскільки суб'єкт господарювання у разі приховування результатів своєї діяльності вже добровільно й свідомо ухилятиметься від державного контролю та оподаткування.

Тінізація економічних відносин – це явище, що притаманне будь-якій сучасній державі. Проблемним цей факт стає тоді, коли тіньова економіка переходить порогове значення та стає загрозою для безпеки держави. Згідно з статистичними дослідженнями тіньовий сектор за останні роки в Україні становить в середньому 32-40 % офіційного ВВП, а це близько 200 млрд. грн. [163 - 169]. Такий стан економічних відносин веде до дестабілізації всіх процесів, що відбуваються в Україні, та спричиняє, в першу чергу, сильний негативний вплив на економічну, політичну та соціальну сфери.

Основоположниками аналізу тіньової економіки Ф. Шнайдером та Д. Ернсте проведено ряд досліджень для країн з перехідною економікою та України, зокрема [114, 115], вони виділяють ряд чинників тінізації, що пов'язані із розпадом Радянського Союзу та процесом трансформації. А. Колодій робить наголос на політичному підґрунті тінізації та ряді соціально-економічних неефективних дій з боку держави, що в поєднанні з високим фіскальним навантаженням створює існуючий стан економічних відносин [116]. В.О. Мандибура аналізує ряд макроекономічних факторів та можливість впливу держави на тіньовий сектор економіки [117]. М.М. Єрмошенко проводить аналіз детермінант тіньової економіки в контексті із формуванням та механізмами нагромадження тіньових капіталів [118]. А.К. Кінах вважає, що навантаження на фонд оплати праці є однією із найбільш серйозних причин тіньової економіки [119].

Міжнародний досвід дає змогу виявити деякі “класичні” причини зростання тіньової економіки. Ці причини умовно автор дисертаційного дослідження пропонує розділити на соціальні та економічні.

До соціальних причин можна віднести такі:

1) ускладнення ситуації на ринку праці в умовах структурної перебудови та зростання безробіття, що спричиняє розвиток малого та середнього підприємництва, котрі й стають сприятливим середовищем для бурхливого зростання тіньових відносин.

2) масова імміграція з країн “третього” світу, що доповнюється відтоком сільського населення у великі міста і вимушеною внутрішньою міграцією з депресивних регіонів. Саме поселення мігрантів і стають, як правило, анклавом тіньової економіки.

3) зсув у трудових відносинах у бік більшої неформальності та гнучкості як реакція на їх надмірну інституціоналізацію і регламентацію в попередні десятиріччя (в першу чергу це стосується розвинених західних країн).

До економічних причин відносяться такі:

1) характер державного втручання в економіку. Допускається, що частка економіки, що “йде в тінь”, знаходиться в прямій залежності від трьох параметрів – ступеня регулятивного втручання, рівня оподаткування і масштабів корупції.

2) відкриття зовнішніх ринків з подальшим загостренням конкурентної боротьби, перш за все з виробниками з країн третього світу, спонукає українського товаровиробника знижувати витрати будь-якими легальними і нелегальними способами.

Всі згадані вище причини по-різному стосуються української економіки. Зокрема, затяжна економічна депресія, що спостерігалася в 90-х роках, з періодичними загостреннями у вигляді криз сприяла посиленню впливу тіньової економіки.

Певною мірою зазнали переорієнтації трудові відносини – від властивої радянським державним установам формальної зарегульованості кадрових питань до більш гнучких відносин найму. Значно впливає на процес тінізації й міграція у

всіх її видах: виїзд населення за кордон у пошуках кращого заробітку, в'їзд у країну з держав ближнього і дальнього зарубіжжя, притік біженців, сезонна міграція працівників тощо.

Щодо міжнародної конкуренції, то слід зазначити, що експорт товарів, зокрема з Туреччини, Китаю, Саудівської Аравії, Польщі сприяє розповсюдженню неформальних відносин. Неформальна економіка за участю "човників" принесла потік цих товарів до України, чим сприяла подальшій тінізації економіки з одночасним впливом на кон'юнктуру ринку.

Стосовно характеру державного регулювання за трьома вище означеними параметрами Україна відрізняється від більшості країн світу в гіршу сторону. Лібералізація вітчизняної економіки стала ще сильнішим додатковим стимулом до розширення тіньових сегментів, оскільки ослабила вертикальний контроль за господарською діяльністю, зберігши при цьому високі адміністративні бар'єри, трансакційні витрати, що пов'язані із входженням на ринок, важкий податковий тягар і недостатню захищеність суб'єктів господарювання.

Найважливіший чинник тінізації – це гранична податкова ставка. При прийнятті рішення, як працювати, суб'єкт господарювання порівнює легальний прибуток із отриманим при тіньовій діяльності, і, як правило, ризикує, приховуючи результати своєї діяльності. Повна ефективність економіки, таким чином, знизиться і призведе до втрати офіційного національного доходу. Однак, це явище можна розглядати як зростання, якщо мати на увазі ріст доходів того прошарку, який працює в тіні. У роботах В.Мандибури, Ф.Шнайдера, Д.Ернсте [11, 44, 114, 115, 117] основний акцент ставиться на те, що високий податковий тягар залишається основним чинником, що спонукає існування тіньової економіки. Емпіричні результати впливу податкового тягара на тіньову економіку наводяться у працях П.С. Спіро [120], де досліджено вплив прямого і непрямого оподаткування на тіньову економіку.

Проте, окрім податків, на рівень тінізації впливають також інші чинники, а саме:

1) Економічний спад. Це єдиний чинник, який є об'єктивним для України і характеризується невідповідністю між потребами країни і можливостями виробництва, енергоємними технологіями, залежністю від кон'юнктури зовнішніх ринків. В умовах кризи підприємства всіх форм власності прагнуть вижити, використовуючи, у тому числі, і незаконні методи;

2) Законодавство. Реалізація нормативно-правових актів України не забезпечує ефективного регулювання економічних відносин. Окрім того, загальний податковий тягар високий, а система штрафів алогічна. Зокрема, податкове навантаження при оплаті праці таке високе, що практично повсюдно гроші одержують “в конверті”;

3) Соціальні чинники. Так звані “реформи” призвели до створення держави номенклатурно-елітного типу, різких диспропорцій в доходах громадян. Довіра до влади знизилася. Криміналізація суспільства і втрата історичних традицій стали результатом деформації суспільної моралі, не без впливу дій державного апарату і урядовців;

4) Держапарат. Корупційній поведінці урядовців сприяють не тільки звичайна загальнолюдська жадібність, але і політична нестабільність, відсутність достатнього рівня забезпечення державних службовців, а також їх соціального захисту у разі втрати роботи.

Для Східної Європи, крім вище означених причин, існують такі додаткові вагомні чинники для зростання тіньової економіки:

- зростання вантажу податкового навантаження та соціального страхування, що поєднані в офіційній економіці;
- зниження часу щотижневої роботи, зростання рівня безробіття;
- відсутність довіри до посадовців та їх компетентності;
- корумпованість адміністрації;
- відсутність гарантій офіційних установ щодо права власності;
- значний вплив кримінальних та мафіозних структур;
- неадекватне примусове виконання законів та правил;
- високі витрати і адміністративне навантаження для підприємців;

- високий податковий тягар в поєднанні з неефективною регуляторною політикою та корумпованістю призводить до ігнорування виконання законів і правил;
- низька ймовірність покарання за недотримання законодавства.

Відомо, що влада є не тільки політичним, а й, передусім, економічним феноменом. За часів старої системи бюрократична влада фактично безконтрольно розпоряджалася державним майном, фінансовими та національними природними багатствами. Однією з головних пільг, що отримала українська економіка в трансформаційний період, стала цілком легальна можливість експлуатувати загальнонаціональну власність спільно з корпораціями “тіньовиків”, що здійснювалась і продовжує здійснюватися під гаслом економічних реформ з очевидною обопільною вигодою для своєрідного “тандему”. У зв’язку із цим, цікавою є думка, висловлена авторами проекту “Приватизація” Світового банку (Е. Фрідманом, С. Джонсоном та Д. Кауфманом), які системно займалися дослідженням еволюції номенклатурної бюрократії у постсоціалістичних країнах. На їх думку, номенклатурний капіталізм, який формується у деяких із цих країн, є неприйнятним ні з моральної, ні з економічної точок зору [121].

Систематизуючи причини поширення економічної тінізації, основними з них можна вважати такі:

- 1) значний рівень регулятивного втручання з боку держави, корумпованість чиновників, відсутність довіри до влади, складність реєстрації бізнесу в поєднанні із низькою ймовірністю покарання за недотримання законодавства;
- 2) ускладнення ситуації на ринку праці, спричинене наслідками кризи, значне фіскальне навантаження на фонд оплати праці, трудова міграція;
- 3) зростання ризикованості вкладання коштів у фінансові та інвестиційні компанії, недовіра до банківського сектору спричиняють нагромадження тіньових капіталів, їх відтік за кордон, торгівлю в іноземній валюті, бартер тощо;
- 4) зрощення інтересів представників політичних еліт, мафіозних та кримінальних структур, а особливо в період політичних змін в державі;
- 5) недостатнє та недосконале нормативне забезпечення економічної реформи, слабка і неефективна система державного обліку і контролю;

б) детермінанти некримінальної тіньової економіки виступають як самостійні чинники тінізації;

7) швидка втрата історичних, глибоко притаманних українському народу моральних традицій, етичних норм поведінки, що лежать в основі соціальної престижності, чесної, кваліфікованої праці, поваги до приватної і спільної власності та становлять вихідну базу щодо дотримання кодексів підприємницької та робітничої честі тощо.

Багато з причин, зазначених у розділі, частково можуть бути усунені прийняттям законодавчо-нормативних актів, що регламентують діяльність суб'єктів господарювання, чітко визначаючи легальне поле діяльності.

Дисертант вважає, що лише при чіткому виокремленні та систематизації чинників, що призводять до тінізації, буде можливою реалізація ефективної політики та заходів, що пов'язані зі зниженням тіньового сектору економіки. Особливо слід наголосити, що велика кількість методів боротьби з тінізацією, котрі були розроблені для країн Європи, в умовах української економіки не будуть ефективними. Лише при врахуванні особливих, “ментальних” чинників, що становлять основу тіньових відносин в Україні, буде можливою розробка комплексної стратегії детінізації української економіки. Подальші дослідження будуть стосуватися причин виникнення тіньового сектору економіки в залежності від специфіки бізнесу чи певної галузі економіки з акцентом на наслідки тіньової економіки в контексті із структурованими причинами та факторами.

Висновки до розділу 1

Тіньовий сектор економіки країни – це об'єктивне суспільне явище, що своїм економічним корінням має суперечності між зростаючими потребами суб'єктів господарювання та обмеженими можливостями легального суспільного виробництва.

Суспільною проблемою тінізація економіки стає тоді, коли її розміри перебільшують порогові межі, тобто загрожують національній безпеці держави.

Феномен тінізації економіки вимагає власного дослідження, оскільки, по-перше, значно впливає на всі економічні процеси в суспільстві, по-друге, потребує врахування при проведенні аналізу і прийнятті управлінських рішень та розробці соціально-економічних прогнозів та програм.

Наукові дослідження тіньової економіки припадають на період з 1960 р. по теперішній час. Умовно можна виділити два підходи науковців до дослідження тіньової економіки:

- перший, найбільш популярний, спрямований на вивчення тіньової економіки як сукупності відносин та форм економічної діяльності, що протистоять державі і легальним сегментам ринку і не враховуються, не контролюються й не оподатковуються державою;
- другий – орієнтований на вивчення інститутів і практик повсякденної господарської діяльності.

Значну увагу було приділено дослідженню еволюції тінізації українських економічних процесів з моменту здобуття Україною незалежності і по сьогодні.

Створена класифікація форм тіньової економіки за різноманітними ознаками: за ступенем легальності та законності, за ставленням господарюючих суб'єктів до звітності, за охопленням статистичним обліком, за мотивацією, за рівнем поширення, за визначенням покарання, за терміном дії, за суб'єктами, за зорієнтованістю, за рівнем організованості, за критичним обсягом, за соціальними наслідками, за об'єктивними причинами тощо.

Методологічною основою дослідження тіньової економіки є системний аналіз та комплексний підхід щодо її складу, структури та процесу з метою диференціювання методів і способів виявлення і протидії різним сегментам тіньового сектора економіки.

РОЗДІЛ 2 ДІАГНОСТИКА ПРОЦЕСУ ТІНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ КРАЇНИ

2.1. Характеристика методів оцінювання рівня тіньової економіки в контексті економічної безпеки країни

Як вважають фахівці Національного інституту стратегічних досліджень [122-123], важливим і поки що недостатньо вирішеним завданням процесу становлення ринкових економічних відносин в Україні залишається забезпечення надійних внутрішніх зв'язків між регіонами, їх взаємної інтегрованості та доцентрової спрямованості.

В окремих регіонах держави впродовж тривалого часу зберігається соціально-політична напруженість, що визначає необхідність формування та утвердження регіональної безпеки як важливої складової цілісної системи національної безпеки України.

Оскільки предметом дослідження у дисертаційній роботі обрано теоретико-методичні засади аналізу та оцінки впливу соціально-економічних факторів на тінізацію економіки, то маємо почати з аналізу регіонального рівня, на якому найбільш чітко виявляється їх вплив на економічну безпеку.

Згідно тверджень В.Пономаренко, Т.Клебанової та Н.Чернова [124] “економічна безпека регіону - це сукупність властивостей економічної системи регіону, що забезпечують стабільність, стійкість та поступальний характер розвитку регіону, певну незалежність і водночас інтеграцію з економікою держави в умовах дестабілізуючого впливу загроз різного виду”.

У проекті “Концепції економічної безпеки” [125] окреслені наступні складові економічної безпеки регіону:

- економічна самостійність, яка має виявлятися у здійсненні контролю над ресурсами регіону й можливості найповнішого використання його конкурентних переваг;
- стабільність регіональної економіки, яка передбачає надійність всіх елементів економічної системи, захист усіх форм власності, створення гаран-

тій для ефективної підприємницької діяльності, стримування впливу дестабілізуючих факторів;

- спроможність до розвитку та прогресу, тобто можливість самостійно реалізовувати й захищати регіональні політичні інтереси, здійснювати постійну модернізацію виробництва, ефективну інвестиційну та інноваційну політику, розвивати інтелектуальний та трудовий потенціал регіону.

Серед надзвичайно гострих і складних економічних проблем, які мають загальнодержавне значення виділяється проблема забезпечення регіональної спрямованості державної політики. Це пояснюється тим, що спад промислового виробництва в окремих регіонах значно перевищував відповідні показники по Україні в цілому [97]. В 1990-х роках найбільший економічний спад спостерігався у Волинській, Закарпатській, Луганській та Львівській областях. І хоча, починаючи з 1996 року, відбувається поступове нарощування темпів промислового виробництва, загрозлива ситуація залишається у Вінницькій, Івано-Франківській, Кіровоградській, Херсонській областях.

Однак, однією із найістотніших загроз економічній безпеці країни є тінізація економічної діяльності в проблемних регіонах. Це питання залишається актуальним для науковців та практиків, більшість яких вважає, що подолання цієї проблеми можливе лише при залученні коштів із централізованих джерел, оскільки зусиль одного регіону недостатньо. При дослідженні тінізації економіки регіону слід зважати на запропоновану В.В. Засанським класифікацію етапів розвитку держав за умови порушення дії об'єктивних економічних законів, впливу криміногенних чинників на макроекономічні механізми, фінансову та економічну системи [142]. У представленій моделі схеми генезису тіньової економіки України ним розглянуто п'ять етапів. На першому етапі, з одного боку, діють об'єктивні економічні закони, функціонування та взаємодія політичного, економічного та соціального механізмів здійснюється в межах законодавчого простору, взаємодія між законодавчою та виконавчою владами, стабільна діяльність економіки, політичний та соціальний баланс, відсутність корупції у владних структурах, з іншого – утворюється поділ економічного простору на законодавчий (офіційний) та тіньовий, протилежний до інтересів державних систем управління. Поділ економічного простору на законодавчий та тіньовий є одним із перших кроків до ство-

рення системи економічних порушень та зародження тіньового сектору. На другому етапі дія об'єктивних економічних законів та зв'язок між політичним, економічним та соціальним механізмами у рамках законодавчого поля супроводжується зростанням впливу тіньової економіки на структурно – функціональні елементи економічної системи, яка, в свою чергу, впливає на соціальну якість кризової економіки, та на існування тіньової економіки, посилюється соціальне протистояння та відбувається взаємодія двох антагоністичних економічних механізмів. На цьому етапі створюються умови для процесу співпраці адміністративного апарату державної влади з економічними злочинними угрупованнями. На третьому етапі існування та взаємодія політичного, економічного та соціального механізмів у рамках законодавчого поля – неадекватна. Взаємодія між законодавчою та виконавчою владами супроводжується протиріччями та протистояннями, відсутність корупції у владі в цілому супроводжується корумпованістю окремих посадовців. Як наслідок порушення основних економічних законів є зміни економічної системи на користь збільшення тінізації. Третій етап характерний диспропорцією основних регулятивних управлінських процесів у системі взаємозв'язків між державними та місцевими органами влади. На четвертому етапі об'єктивні економічні закони належним чином не працюють, відсутня ефективна взаємодія між політичним, економічним та соціальним механізмами у рамках законодавчого поля. Частково державу перетворюють на механізм, де основними є закони фінансових диспропорцій, що є причиною утворення кримінальної економіки. Державні інститути на цьому етапі не можуть ефективно протидіяти поглибленню фінансово-кредитної корупції. На останньому етапі створюються елементи організованої злочинності в загальнодержавному середовищі. Зникає функціонування об'єктивних економічних законів, слабкою є взаємодія політичного, економічного та соціального механізмів у рамках законодавчого поля та відбувається транснаціоналізація економічної злочинності.

Аналіз показує, що загрози економічній безпеці держави регіонально диференційовані. Класифікація регіонів за рівнем їх соціально-економічної безпеки, запропонована в [126-128], де авторами виділено наступні соціальні типи регіонів:

- райони соціального лиха;
- райони соціальної напруги;

- райони екологічної кризи;
- райони застійної бідності;
- райони відносного соціального благополуччя.

Запропонована класифікація є не зовсім коректною, оскільки критерії її формування не є чіткими і допускають перетин виділених кластерних груп.

Політика регіональної безпеки повинна враховувати тенденції порушення однорідності економічного простору України, які в період кризи та структурних зрушень в економіці призводять до зростання міжрегіональних диспропорцій. Пріоритетними завданнями регіональної політики, спрямованими на підвищення економічної безпеки є:

- реструктуризація економіки з пріоритетним розвитком стратегічних галузей;
- реалізація або активізація власних джерел розвитку;
- формування територіально-виробничих комплексів і кластерів;
- розвиток міжрегіональних інфраструктур із належним представництвом території;
- локалізація та подолання депресивного стану окремих регіонів і, при потребі, надання їм спеціального статусу [97, с. 25].

Рівень спроможності мезоекономічних систем підтримувати власну безпеку визначається їх захищеністю від цілого комплексу загроз [97, с.85]. Зовнішні чинники регіональної безпеки, які є ендогенними стосовно безпеки держави в цілому, можна розділити за наступними сферами:

- управлінсько-правові;
- соціально-демографічні;
- фінансово-економічні.

Порядок розміщення цих чинників обрано не випадково, оскільки він ілюструє пріоритетність впливу кожної групи та субпідрядність зовнішніх макрофакторів регіональної безпеки. Превалювання соціально-демографічних факторів над фінансово-економічними зумовлено такими обставинами:

- зростанням уваги до людини та соціуму, які є основними “споживачами” безпечних умов в усіх сферах життєдіяльності;

- визначною роллю людських уподобань під час формування сукупного попиту на макрорівні. Сукупний попит визначає потреби громадян країни, і навіть незначні зміни цього макроекономічного показника спричиняють кардинальні, а часом і незворотні зрушення на всіх ієрархічних рівнях національної економіки, що істотно впливає на рівень захищеності всіх регіонів країни;
- трудовим фактором або потенціалом наявного людського капіталу. Витрати праці, кількість безробітних, зміни кількості та якості трудових ресурсів в результаті міграції населення мають істотну питому вагу як у сукупному національному, так і в регіональному продукті, зумовлюючи виразну чутливість останнього до будь-яких соціально-демографічних змін на рівні держави чи регіону.

Щодо екзогенних макроекономічних чинників регіональної безпеки, можна встановити домінування соціально-демографічних чинників над адміністративно-правовими. Проте, по-перше, недосконалість законодавства, по-друге, його мінливість, можуть суперечити умовам соціально-економічної безпеки окремих достатньо численних груп населення. Саме ці групи втягнуті в складну систему тіньових стосунків з метою задоволення своїх потреб. З іншого боку, більшість мешканців регіону мають пристосовуватися і поступатися своїми потребами у зв'язку із необхідністю дотримуватися законодавчих норм поведінки аби уникнути покарань.

При формуванні політики України щодо забезпечення економічної безпеки регіонів необхідно враховувати той факт, що методи державного регулювання мають підтримувати, з одного боку, процеси економічної інтеграції регіонів, виходячи із необхідності побудови стратегії економіки держави, а з іншого – сприяти вирішенню завдань комплексного розвитку окремих регіонів, запобігаючи виникненню ще глибших диспропорцій розвитку [122].

Як свідчить практика, співвідношення соціальних та економічних показників, їх зв'язок з потенційними можливостями регіону є категорією досить складною [88]. Соціальна та економічна складова регіональної економіки взаємопов'язані, і, в той же час, володіють власними особливостями, які повинні враховуватися в процесі управління. Наприклад, визначення максимальної ефективнос-

ті досягнення цілі при мінімізації витрат, яке може бути оптимальним в економіці, не можна механічно переносити на соціальну сферу.

Соціально-економічний аналіз регіону щодо дослідження процесів тінзації варто проводити в контексті системного вивчення мезоекономічних об'єктів із врахуванням властивостей цілісності та ієрархічності щодо системи загалом.

На думку ряду авторів, механізм управління безпекою економічної системи держави побудований на принципі узгодженості та комплексної взаємодії її складових на всіх рівнях ієрархії включає:

- 1) ранжування всіх регіонів країни за ступенем негативного впливу наявних у них ситуацій на національну безпеку держави;
- 2) визначення пріоритетних заходів, які мають здійснюватися у кризових регіонах в умовах обмеженості ресурсів;
- 3) безперервний моніторинг ситуації та оцінка фактичної ефективності здійснених заходів [128-131].

При розробленні методологічних засад дослідження тіньової економіки як чинника економічної безпеки соціально-економічних систем на рівні окремого регіону слід зважати, на думку Т.Клебанової [90], на залежність чинників безпеки економічних систем від рівня їх ієрархії. Тому дослідження ТЕ в контексті економічної безпеки, тобто детінізації регіону, можна розглядати і як складову національної безпеки України, і як безпеку самостійної соціально-економічної системи.

Порівняння регіональних показників розвитку тіньової економіки та в цілому по країні дасть змогу виміряти не стільки участь регіону в результатах функціонування системи в цілому, скільки ступінь локалізації загально-системних результатів в границях регіону [132]. Регіональний показник тіньової економіки не можна повністю формувати за рахунок регіону, оскільки значна його частина пов'язана із ефектом емерджентності, а частка емерджентної складової в регіональному показнику ТЕ може бути як додатною, так і від'ємною.

Вивчення емерджентних складових (ефектів міжрегіональної взаємодії) дає змогу не тільки визначити реальне місце регіону в існуючій територіальній системі, але й виявити причини цього явища, отримати висновки щодо напрямів його зміни.

У сучасних системах управління зниженням тіньової економіки виникає цілий клас стратегічних задач: розробка основних напрямів розвитку регіону, підприємств галузі, задачі перебудови або вдосконалення організаційних структур, які не можуть бути розв'язані без методів системного аналізу. Методи системного аналізу дозволяють сформулювати “дерево” рішень, де спочатку визначають загальні цілі, які потім деталізуються і створюється ієрархія підсистем рішень.

Функціонування регіону в сучасних економічних умовах – це встановлення складної внутрішньої рівноваги, досягнути якої можна лише внаслідок пристосування до невизначених зовнішніх умов за рахунок обміну із зовнішнім середовищем інформацією та ресурсами.

Оскільки тіньова економіка є процесом частково невизначеним, таким, що потребує додаткових спеціальних методів дослідження та вхідні параметри в систему є нечіткими, то застосування методів системного аналізу є неминучим, оскільки саме він не передбачає обов'язкової чіткої постановки задачі для вирішення проблем тіньового сектора. Ця чіткість досягається в процесі самого аналізу і розглядається як одна з головних його ідей [133]. Стратегічні рішення стосовно оцінки розміру тіньової економіки в конкретному регіоні, галузі чи підприємстві не є легкодосяжними, тому що не існує однозначного критерію оптимальності в цілому.

Особливістю застосування системного аналізу до оцінки тіньової економіки є:

- проблеми розглядаються з позиції далекої перспективи;
- широко поєднуються якісні й кількісні методи;
- проблеми вивчаються в умовах великого ступеня невизначеності.

Методологія системного аналізу якраз враховує вплив невизначеності у поєднанні з людським фактором у вигляді суб'єктивних суджень та інтуїції аналітиків та практиків, які приймають рішення щодо способів та методів виміру тіньового сектору економіки.

На перший погляд, підрахувати обсяг тіньової економіки неможливо, оскільки весь зміст “роботи в тіні” зводиться до уникнення реєстрації та звітності. Однак ще з 1920-х років у США почали офіційно застосовувати різні методи вимірювання економічної “тіні”, які потім успішно перейняли європейські уряди [49, 134-137]. Починаючи з 1995 року, Держкомстат України щомісячно оцінює

обсяг тіньової економіки і відповідно додає цю цифру до легального ВВП. В результаті, так званих уточнень, до задокументованого ВВП України додається 14-20%. Отже, в Україні фігурує три показники ВВП: легальний, тіньовий, офіційний та загальний (сума легального та тіньового). Корективи в офіційні показники вносяться за двома напрямками: неформальні видатки домогосподарств (верхня межа коректування - 15,6% ВВП) і тіньова діяльність корпорацій (3,6 - 4,6% ВВП).

За даними Міністерства економіки України, обсяг ВВП має певну структуру, яку наведено в таблиці 2.1. [1, 2]:

Таблиця 2.1.

Обсяг ВВП України за 2000-2007 рр., млрд. грн.

№ з/п	Вид ВВП	Роки							
		2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
1	Легальний	150	180	199	246	304	391	360	417
2	Тіньовий	80	92	94	103	98	118	120	158
3	Загальний	230	272	293	349	402	509	480	575
4	Офіційний	170	204	226	267	345	441	544	648

Як зазначено вище, саме явище тінізації економіки є настільки складним і багатогранним, у різних країнах проявляється в різних масштабах і формах, тому можливості оцінки тіньової економіки достатньо обмежені, оскільки “тінь” передбачає приховування від обліку, контролю та реєстрації. З цією метою в рамках методології системного аналізу доцільно застосувати різні методи, які дозволяють зберегти баланс між кількісно вираженими ймовірними альтернативами рішень та інтуїцією, використаною в потрібний час.

За словами фахівців, тіньова економіка має об’єктивний характер, а тому існує в будь-яких економічних системах, а загрозливим для національної економічної безпеки є порогове значення тіньової економічної діяльності з критичним рівнем 30% офіційного ВВП [2]. За розрахунками Держкомстату України, здійсненими на основі міжнародного стандарту “Вимірювання необлікованої економіки. Посібник”, розробленого у 2002 році ОЕСР, МВФ, МОП та Статкомітетом СНД, рівень тіньової економіки в Україні становив: у 2001 році - 16,3% ВВП, у 2002 - 17,7%, у 2003 - 17,2%, у 2004 - 18,9%, у 2005 - 18,1%, 2006 – 18,0%, а у

2007 – 18,6%. Багаточисельні незалежні центри досліджень зазначають, що рівень тіньової економіки становить майже 50 %.

За даними Міністерства економіки України в 2007 році спостерігалось скорочення (від 2% до 6%) рівня тіньової економічної діяльності у рибній галузі, целюлозно-паперовій промисловості, машинобудуванні, чорній металургії, лісовому господарстві, харчовій промисловості, виробництві неметалевих виробів у порівнянні з 2005 роком. Діаметрально протилежні процеси зафіксовано у сільському господарстві, промисловості, нафтовидобуванні та у нафтопереробці, деревообробній галузі, видобуванні неенергетичних матеріалів, хімічній промисловості, будівництві, що наведено на рис 2.1.

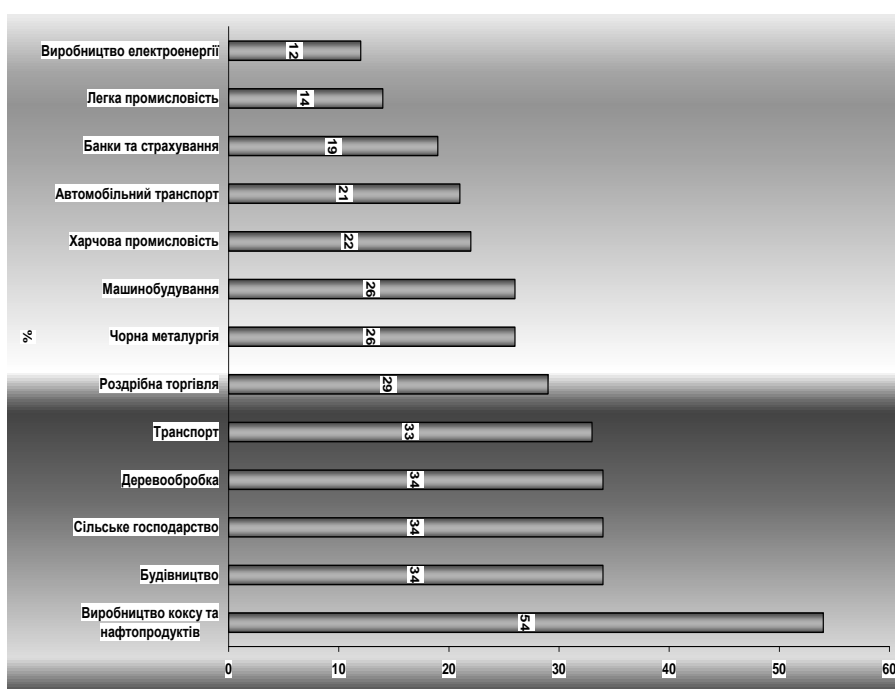

Рис. 2.1. Частка тіньового обороту за галузями економіки України станом на 2006 рік, %

Без обліку тіньової економіки неможливий розрахунок макроекономічних показників, визначення реальних економічних тенденцій, які є основою прийняття рішень щодо проведення заходів державної соціально-економічної політики. На сьогодні жоден із запропонованих методів оцінки тіньової економіки не одержав загального визнання та розповсюдження, а їх всіх об'єднує висока ступінь суб'єктивності та неточності, пов'язана із складністю отримання достовірної інформації про тіньову економічну діяльність. Крім того, кожен із методів придатний лише для оцінки визначеної сфери тіньової економіки. Авторами методів час-

то чітко не вказується, відносно якої діяльності проводилося дослідження. Також у роботах як іноземних, так і вітчизняних спеціалістів оцінки масштабів тіньової економічної діяльності визначаються як в абсолютних, так і відносних величинах, що ускладнює порівняння отриманих результатів щодо оцінки масштабів тіньової діяльності.

За результатами вивчення літературних джерел [1, 4, 59, 107, 134-141], виділимо три групи методів оцінки тіньової економіки:

- структурні та спеціальні методи, що використовуються на макрорівні;
- статистичні та монетарні методи;
- економіко-правові методи, що використовуються на мікрорівні – при виявленні й оцінці економічних параметрів конкретних правопорушень, злочинів, економічної діяльності окремих осіб, або за допомогою соціологічних опитувань, анкетувань тощо.

Структурні та спеціальні методи спрямовані на забезпечення якнайповнішої реєстрації тіньових явищ, виявлення і вивчення закономірностей. Найбільш розповсюдженими на сьогодні є методи оцінки прихованого виробництва легальних товарів і послуг, які базуються на методології Системи національних рахунків (СНР). Достатньо надійним і точним є використання традиційних статистичних, монетарних методів в поєднанні з методом експертних оцінок, які у ряді випадків можуть давати більш точні результати, ніж традиційні методи при низькій якості первинної інформації.

Класифікація макроекономічних та мікроекономічних методів оцінки тіньової економіки представлена на рисунку 2.2.

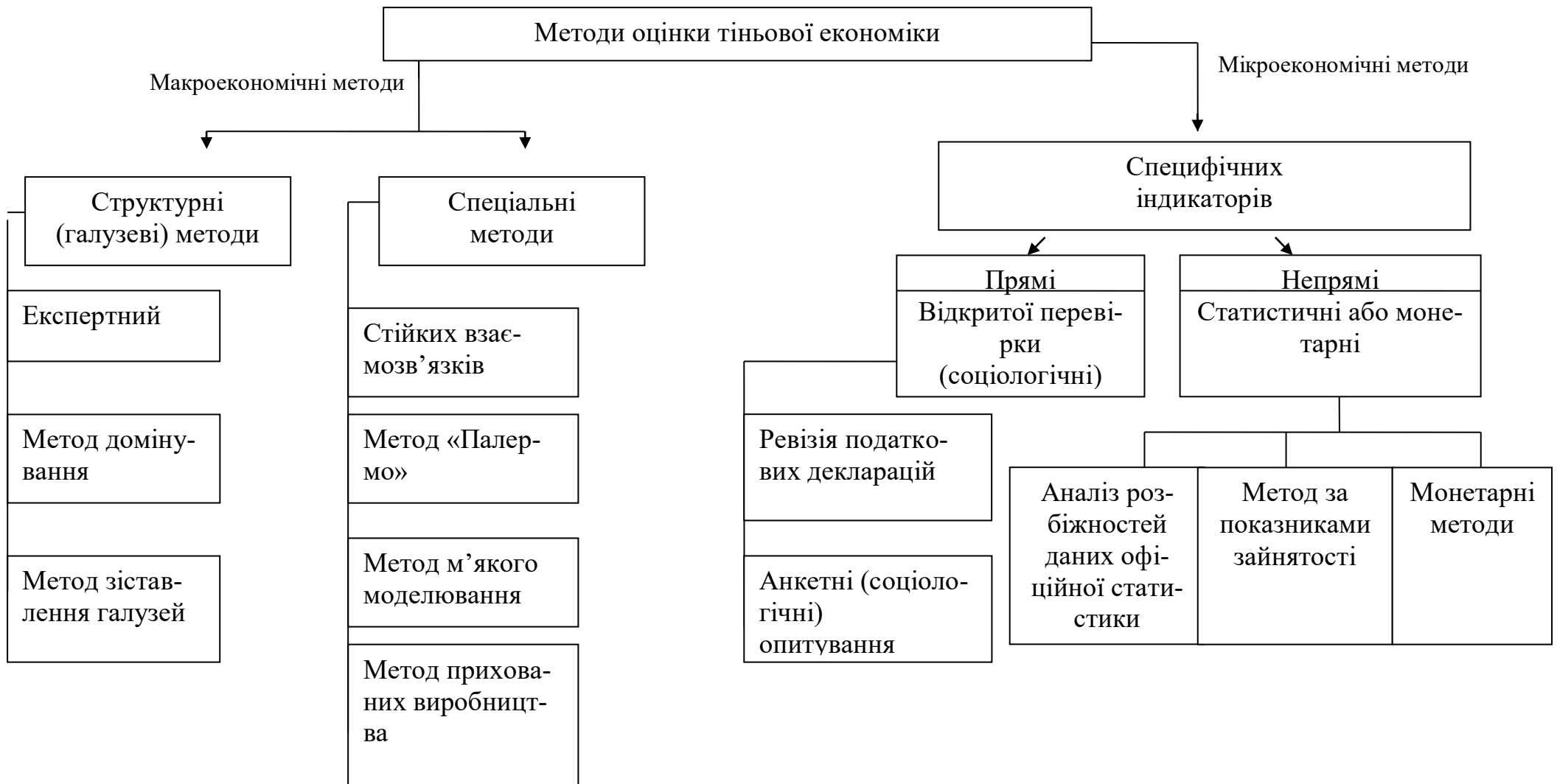

Рис.2.2. Класифікація макроекономічних та мікроекономічних методів оцінки тіньової економіки

Основними методами, що використовуються в країнах з ринковою економікою для оцінки параметрів кримінальних форм прихованої економічної діяльності є:

- метод специфічних індикаторів (прямих чи непрямих);
- структурний метод;
- метод м'якого моделювання;
- експертні методи;
- змішані методи.

Ще однією класифікацією прикладних методів оцінки тіньової економіки є їх поділ на прямі або непрямі методи. Прямі методи засновані на контактах з/або спостереженнях за людьми чи підприємствами, з тим, щоб зібрати пряму інформацію про неопритулений прибуток. Цих методів існує два види: ревізія податкових декларацій і добровільні анкетні опитування з метою збору інформації. Ці мікроекономічні підходи широко використовуються в багатьох країнах, зокрема у Норвегії (Ізаксен і Стром, 1985), Данії (Могенсен, 1995), США (Даллаго, 1990 і Томас, 1992). Одним із недоліків цього методу є те, що точність і результати дослідження суттєво залежать від готовності респондентів до співпраці, від об'єктивності та чесності їх суджень, що суттєво утруднює обчислення реальної оцінки (у грошовому еквіваленті). Одна з переваг цього методу полягає в достатньо детальному інформуванні про структуру тіньової економіки, але результати суттєво залежать від способів побудови анкет.

Непрямі методи визначають розмір прихованої економіки, вимірюючи “сліди”, які залишає офіційна статистика, вони використовують, переважно, дані макроекономіки.

Методи відкритої перевірки забезпечують виявлення кримінальної економічної діяльності лише в тій мірі, в якій це дозволяє робити відвертість суб'єктів, що перевіряються. Вживання методів відкритої перевірки знаходиться в компетенції спеціально створених контролюючих органів.

Спеціальні методи економіко-правового аналізу дають змогу ефективно застосовувати спеціальні економічні й бухгалтерські знання в юридичній практиці

(в оперативно-розшуковій діяльності, кримінальному і цивільному процесі). Конкретні методи економіко-правового аналізу можна об'єднати в наступні категорії, які достатньо повно висвітлені в спеціальній літературі:

- метод документального аналізу;
- метод бухгалтерського аналізу;
- метод економічного аналізу.

Серед закордонних науковців та практиків найпоширенішими є непрямі методи оцінки тіньової економіки, зокрема:

- підхід, заснований на відмінностях між статистичними даними оцінки валового внутрішнього продукту (ВВП) за прибутками і витратами;
- метод оцінки офіційної та фактичної робочої сили в економіці;
- операційний підхід.

Перший підхід, який базується на відмінностях між статистичними даними оцінки валового внутрішнього продукту (ВВП) за прибутками і витратами був застосований для Австрії (Франц, 1983), Великобританії (Петерсен, 1982 і Дель Бока, 1981), Німеччини, США.

Метод оцінки офіційної та фактичної робочої сили передбачає, що зменшення кількості робочої сили в офіційній економіці одразу спричиняє збільшення діяльності у тіньовій економіці. Якщо повна участь робочої сили передбачається постійною, то офіційна норма участі у робочій силі може слугувати індикатором збільшення участі у тіньовій економіці. Однак, слабкою стороною цього методу є неврахування того, що люди можуть працювати одночасно і в офіційній, і в тіньовій, паралельній економіці.

Відомим є метод попиту валюти, розроблений Кейгеном (1958), доповнений Гутманом (1977) та Танзі (1980, 1983), які економетрично оцінювали функцію попиту валюти для Сполучених Штатів за період із 1929 по 1980 рр., для того, щоб обчислити тіньову економіку. Прихильники цього підходу припускають, що тіньові або приховані операції було зроблено у формі готівки, щоб не залишити ніяких помітних слідів для органів державної влади. З цього випливає, що збільшення розміру тіньової економіки однозначно збільшить попит на валюту. Цей

метод був застосований Ізаксеном і Стромом (1985) в Норвегії, де розраховувався розмір повної економіки. Метод вважається одним із найуживаніших, хоча і він зазнав критики через припущення однакової швидкості обігу грошей в легальній та тіньовій економіках та через припущення, що всі тіньові операції здійснені у готівковій формі (Блейдс (1982), Фейге (1986, 1996), Фрей і Померен (1984), Томас (1999)).

Відомими також є метод обліку споживання електрики, запропонований Кауфманом та Калібердою (1996), метод Ласкі (2000), відповідно до якого певна частина тіньової економіки споживає частину електрики. Ця частина охоплює домогосподарства, незареєстровані економічні суб'єкти, виробництво товарів/послуг для власного використання (так зване сімейне споживання електрики). Також припущення авторів стосуються того, що якщо сімейне споживання електрики є високим, то і частка решти прихованої економіки буде високою. Обчислення фактичного розміру тіньової економіки відбувається лише на оцінці частки електрики у структурі тіньового ВВП кожної країни. Ласкі використовував за основу тіньову економіку США (10,5% з ВВП країни за обчисленням Моріса у 1993), базуючись на якій, можна обчислювати розмір тіньової економіки для іншої країни.

Метод Ласкі також є неточним, оскільки не всі тіньові дії вимагають значної кількості електрики, вони можуть використовувати інші джерела енергії або не використовувати енергії взагалі. Крім того, тіньова економіка має місце не лише в сімейному секторі, а для вітчизняних “обленерго” необлікована електроенергія також є непоганим заробітком.

Метод обчислення тіньової економіки на основі обліку споживання електрики достатньо простий і застосовувався у багатьох європейських країнах, однак, зазнав критики через неоднорідність всіх тіньових дій, які вимагають різну кількість електрики, або які використовують альтернативні джерела енергії (газ, торф, вугілля і т.п.). Із розвитком НТП одночасно і офіційна, і неофіційна економіки почали використовувати електрику ефективніше.

Вище перелічені методи розглядають тільки один індикатор, який “повинен” охопити всі результати тіньової економіки. Модель DYMIMIC (динамічних багаторазових індикаторів) складається з двох частин, і пов'язує невідомі змінні (в даному випадку, єдиною невідомою змінною є розмір тіньової економіки) із спостережуваними індикаторами. Зміни в розмірах тіньової економіки можуть відображатися в наступних індикаторах:

- грошових, коли потрібні додаткові кошти для незаконних операцій;
- індикаторах ринку праці, коли збільшення кількості працюючих та робочого часу в нелегальному секторі приводить до їх зменшення та скорочення робочих годин в офіційній економіці;
- індикаторах виробничого сектору економіки, коли вхідні параметри не потрапляють в офіційну економіку, що відображається на темпах її приросту.

Модель DYMIMIC (багаторазових динамічних індикаторів) була доповнена часовими параметрами Джайлсом, Лінсі та Гапсом (1999).

Класифікація методів оцінювання тіньової економіки із врахуванням роботи В. Гончарової [5] показана на рисунку 2.2.

Обсяги тіньової економіки в економіці України обчислюються на основі рекомендацій, затверджених Наказом Міністерства економіки України № 156 від 3 червня 2005 р. [53]. Оскільки немає прямих методів оцінювання тіньової економіки, застосовується інтегральна оцінка її обсягів на основі використання непрямих методів, узагальнене значення яких характеризує стан тінізації.

Найприйнятнішими для використання в умовах існуючої статистичної бази є такі методи:

- фінансовий;
- монетарний;
- електричний;
- “витрати населення – роздрібна торгівля”.

Визначення обсягів незареєстрованої економічної діяльності на підприємствах (об'єднаннях), в установах, організаціях за допомогою фінансового методу має на меті визначення обсягів дорахувань валової доданої вартості (ВДВ). Етапами розрахунку рівня тінізації є:

- розрахунок співвідношення вхідних-вихідних цін у відповідному виді економічної діяльності;
- розрахунок впливу зміни масштабів виробництва;
- розрахунок впливу технологічного чинника;
- розрахунок частки тіньової економічної діяльності.

Крім фінансового методу у вітчизняній економіці застосовується монетарний методом (метод Гутмана). Базується він на аналізі співвідношення готівки в обігу і грошової маси M_1 або M_2 . Фахівці зазначають що як тільки зростає кількість тіньових операцій, відразу ж і зростає попит на готівку. Метод рекомендований Євростатом для визначення розміру тінізації, який розраховується за наступною формулою:

$$T = ВВП \times (1 - f)/f, \quad (2.1)$$

при цьому

$$f = (D/M_2)_t / (D/M_2)_0, \quad (2.2)$$

$$M_2 = \Gamma + D, \quad (2.3)$$

де Γ – готівка в обігу;

D – банківські депозити;

$t_0 - t$ та базовий роки.

Базовому періоду відповідає I квартал 1992 року, а джерелом вхідних даних є банківська статистика.

Ще одним методом визначення обсягів незареєстрованої економічної діяльності є метод “витрати населення – роздрібна торгівля”, який порівнює витрати населення на товари з обсягами роздрібною торгівлі цими товарами. Різниця між обсягами роздрібною торгівлі та обсягами витрат населення на ці товари вважається витраченими у тіньовому секторі:

$$T = (B - P) / P \times 100, \quad (2.4)$$

де B – витрати домогосподарств на придбання товарів;

P – обсяг роздрібної торгівлі.

Ще раз зауважимо, що тіньова економіка як соціальне явище, що досліджується, поєднує чотири змістовні форми: сукупність тіньових відносин між людьми, сукупність тіньової діяльності, зріз суспільної свідомості та тіньову інфраструктуру ринку. Кожна змістовна форма тіньової економіки має значну специфіку щодо методів та способів дослідження. Одна справа досліджувати тіньові відносини між суб'єктами тіньової економіки, при якій не допоможуть ні мікроскоп, ні інший фізичний пристрій чи лакмусовий папірець. В пригоді стають методи наукового абстрагування, діалектичної та формальної логіки. І зовсім інші методи є ефективними при дослідженні тіньової діяльності як процесу або як результату. Тут можливі й експерименти, і ревізії та інвентаризації, прийоми судової бухгалтерії, економіко-математичні моделі тощо.

Застосування комплексного підходу дасть змогу як аналітикам ринку, так і економістам-практикам відмовитись від інтуїтивного оцінювання рівня тіньової економіки в Україні й опиратись в практичній діяльності на комплексний системний аналіз та застосування адекватних кожній із названих змістовній форм методів дослідження.

2.2. Система соціально-економічних індикаторів тінізації економіки

Економічна безпека традиційно розглядається як найважливіша якісна характеристика економічної системи, що визначає її здатність підтримувати нормальні умови життєдіяльності населення, стійко забезпечувати ресурсами розвиток економіки, а також послідовно реалізовувати національно-державні інтереси [113].

В Концепції економічної безпеки [123, 126] детально описано складові економічної безпеки України: економічну, політичну, соціальну, інформаційну, кадрову, науково-технологічну, екологічну та силову. Ці складові становлять цілісну систему забезпечення життєдіяльності країни в цілому. Серед показників економічної безпеки можна виділити групи в залежності від національних інтересів країни за сферами економіки:

- показники, що характеризують виробничу сферу;
- соціальні показники;
- показники фінансового стану.

Соціальний напрям у економічній безпеці має забезпечити належний стан правових норм та відповідних їм інститутів безпеки, які дають змогу організувати захист прав та свобод людини, духовних та матеріальних цінностей суспільства. Цей чинник відіграє роль шляхом впливу на соціальні пріоритети, ідеї, а також на соціальне становище у країні в цілому [143].

Демографічні чинники мають вплив на ринок праці та кадрову складову економічної безпеки України. За показниками народжуваності, смертності, середньої тривалості життя, його якості, стану здоров'я населення можливим є зробити висновок про забезпеченість кадрами, його якісний та кількісний склад, мотивацію праці та її ефективність, одночасно відображаючи соціальну картину в країні, її окремих регіонах та майбутні перспективи [144, 145].

Необхідність забезпечення соціальної безпеки як складової національної істотно зростає в умовах сучасної достатньо складної фази розвитку. Неминучі економічні та соціальні витрати цієї фази багато в чому деформують фактори й критерії безпеки і, разом з тим, додатково обтяжують усі механізми підтримки стабільності в суспільстві, звужуючи його можливості виконувати програми економічної стабілізації, задекларовані урядом України ще у 2005 році.

Держава передбачає наступні загрози для її безпеки з боку соціальної сфери [142]:

- низький рівень життя та соціальної захищеності різних верст населення, наявність масового явного та прихованого безробіття;
- суспільно-політичне протистояння окремих соціальних верств населення та регіонів України;
- падіння рівня здоров'я населення, скорочення тривалості життя нації;
- неконтрольовані міграційні процеси в державі;
- тенденції моральної та духовної деградації в суспільстві.

За твердженням Задорожного [146], соціальна безпека – це стан соціальної гармонії, який досягається на основі рівноваги, балансу між економічною та соціальною ефективністю. В розвинутому суспільстві соціальна безпека підтримується набором соціально-економічних інституцій, які спрямовують функціонування всіх елементів системи на реалізацію соціальних цілей, досягнення високого рівня та якості життя.

В Україні розвивається соціально-орієнтована економіка, що передбачає проведення низки невідкладних заходів з метою зменшення соціальної напруги в окремих регіонах держави. З точки зору пріоритетності соціального напрямку економічного розвитку держави на сучасному етапі потрібно забезпечити такі напрями:

1) скорочення масштабів тіньової економіки через її часткове включення в нормальні економічні відносини та одночасне посилення боротьби з кримінальним бізнесом;

2) первинні доходи населення повинні бути тісно пов'язані з результатами їх видимої економічної діяльності;

3) масштаби перерозподільних процесів повинні бути скорочені до оптимальних меж, допустимих для розвинутої економіки.

Заходи щодо фінансування дефіциту бюджету у дев'яностих роках призвели до зниження вигідної для України економічної структури зовнішнього обміну й, разом з тим, захисту вітчизняних виробників [5]. Це, у свою чергу, призвело до незворотних соціальних процесів в суспільстві, загостренню проблем зайнятості населення, збільшенню диференціації суспільства, унеможливленням становлення середнього класу та збільшенню частки населення з доходами, нижчими за прожитковий мінімум.

Зростання соціальної напруги в суспільстві призвело до того, що більшість населення України вдається до праці в тіньовому секторі економіки, тим самим сприяючи її повній соціальній реабілітації в державі. Тіньова діяльність трансформувалась у першочерговий елемент функціонування суб'єктів підприємницької

діяльності, які на сьогодні практично досконало оволоділи різними формами ухилення від сплати податків, вивчили всі недоліки нормативно-правової бази.

На зміну малим напівкримінальним підприємствам в Україні, які первинно створювались із злочинними намірами (фінансові махінації, відмивання грошей, незаконна економічна діяльність) в період 1991-1997 рр., прийшли середні та великі, які вже володіють могутніми ресурсами, мають зв'язки у всіх гілках влади й створюють каркас всієї економіки держави. Ці підприємці зазначають про позитивні наслідки в соціальній сфері від наявності та подальшого розвитку тіншового сектора, пов'язуючи їх із пом'якшенням соціальної напруги на ринку праці шляхом створення додаткових робочих місць. Однак ці позитиви є лише короткостроковими, а при збереженні існуючих тенденцій загрожують Україні ростом рівня безробіття та масовою трудовою міграцією [147-149].

Удосконалення нормативних актів, структури податкової системи не дають очікуваного результату, оскільки передбачають достатньо м'яке адміністративне переслідування за тіншову економічну діяльність, що сприймається більшістю населення негативно. Силовий тиск влади не тільки не вирішує наявних проблем, але й розцінюється як аморальний [150].

Аналіз показує, що загрози економічній безпеці держави регіонально диференційовані [122, с. 49-50]. Тому, при формуванні регіональної політики в Україні щодо забезпечення економічної безпеки необхідно враховувати той факт, що методи державного регулювання повинні підтримувати, з одного боку, процеси економічної інтеграції регіонів країни, виходячи з необхідності побудови загальної макроекономічної моделі економіки, з іншого – сприяти вирішенню завдань комплексного розвитку окремих регіонів, запобіганню виникнення в них кризових соціальних та економічних ситуацій.

Герасимчук В.І., Долішній М.І., Злупко С.М., Токарський Т.Б. [151-154] обґрунтовують, що поряд із природними ресурсами, екологічними умовами, важливу роль у розвитку регіону відіграють соціальні чинники: структура населення, його міграція, виробничий досвід та культура, трудові традиції. Основним суб'єктом регіонального розвитку є населення, а саме чисельність, особливості територіального розміщення, інші якісні та кількісні характеристики і показники,

що слугують індикаторами стану економіки регіону. Соціально-економічний потенціал є першочерговим при врахуванні реальних станів і тих можливостей, якими володіє регіон. Відповідно, соціально-економічний потенціал регіону складається із багатьох компонент, які, в свою чергу, ієрархічно проструктуровані згідно системного підходу.

Питаннями формування ринку праці в контексті забезпечення сталого розвитку регіонів займалися українські вчені Б.М. Данилишин, М.І. Долішній, С.І. Бандур, Т.А. Заяць, С.М. Злупко, І.Л. Петрова, В.В. Онікієнко, І.С.Кравченко, В.І. Герасимчук, Д.П. Богиня [125, 149-152, 155-160]. Аналіз соціальних чинників економічної безпеки в регіонах України здійснено згідно з мережею економічного районування, обґрунтованої вченими Ради по вивченню продуктивних сил НАН України. Типологія регіонів узагальнена на основі [125, с. 486-487] за системою індикаторів, які виявляють стан сфери зайнятості та ступінь її відповідності критеріям формування продуктивної зайнятості в контексті вимог новітніх пріоритетних чинників розвитку ринку праці регіонів, що наведено на рис. 2.3.

Очевидно, що економічна безпека тісно пов'язана із соціальною з точки зору незадоволення потреб суб'єктів господарювання, яке можна розглядати в трьох аспектах: матеріального, фінансового та людського капіталу. Соціальна стабільність та безпека окремої особи є однією із основних критеріальних оцінок економічної безпеки країни, показник здатності держави попереджати виникнення і своєчасно вирішувати конфлікт між суб'єктами соціальних відносин, створювати надійний механізм реалізації та захисту інтересів. Єдність соціальної та економічної безпеки на різних рівнях ієрархії економічних систем тісно пов'язана з рядом деструктивних чинників та детермінованих зв'язків, де одним із основних є тіньова економіка.

Необхідною умовою виявлення частки прихованої економіки в регіоні є домінування інтересів регіонального розвитку над інтересами окремих підприємств та підкріплення соціально-економічних орієнтирів відповідними важелями управління – стимулюючими, організуючими, заборонними та попереджувальними. Зниження частки тіньової економіки окремого регіону можливе лише з урахуванням інтересів всіх учасників процесу регіонального розвитку, і чим вищим є цей

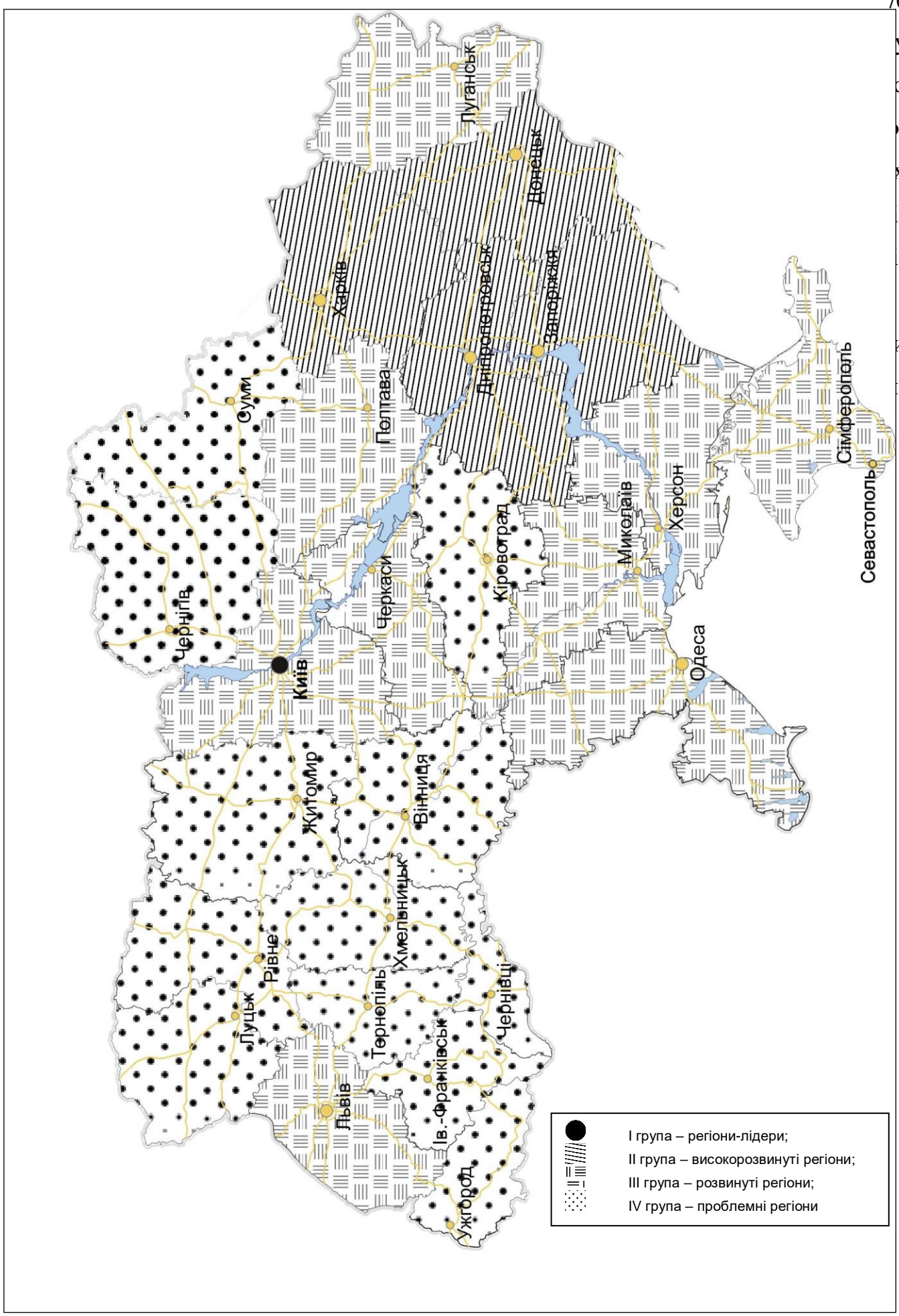

Рис. 2.3. Типологія регіонів України за станом сфери зайнятості

Суб'єктивні фактори залежать від стратегії розвитку та розміщення продуктивних сил, що на практиці реалізуються регіональними структурами управління. Тому кожен регіон відрізняється за соціально-економічними показниками від інших регіонів та від показників, середніх по Україні [125, с. 450-461].

Передумовою порушення безпеки економічної системи є незадоволення запитів її підсистем, а саме – невідповідність фактичного рівня задоволення потреб очікуваному. Звичайно, для різних економічних агентів форми прояву такого незадоволення можуть істотно відрізнятися. З точки зору порушення економічної безпеки особливої уваги заслуговує проблема невідповідності фактичних і офіційних соціальних чинників. Соціальні та демографічні деформації, які мають місце в Україні, є вагомими чинниками зміни сукупного попиту, наслідком яких є загрози макроекономічній безпеці держави, особливо небезпечні спадом виробництва в проблемних регіонах, занепадом окремих галузей промисловості, а також загрози макроекономічній безпеці, пов'язані з місцем України в системі світогосподарських відносин. Незадоволення соціальних потреб призводить до тінізації економіки, зростання кількості незареєстрованих підприємницьких структур, масового нелегального працевлаштування, посилення втечі капіталу за кордон, в тому числі й людського, збільшення масштабів нелегального експорту капіталу та продукції, зростання корумпованості в управлінні економікою.

Соціально-економічні фактори опосередковано вплинули на погіршення демографічної ситуації більшості регіонів України, спровокувавши небачену хвилю міграції [160]. Наслідком такої тенденції є скорочення середньої тривалості життя, старіння населення всіх без винятку регіонів держави. Прояв даної загрози є стратегічно небезпечним, що пов'язано із зростанням ролі наукомістких технологій у сучасному постіндустріальному суспільстві та невпинною потребою світового ринку у численних інноваційних розробках. Низька якість вітчизняного інтелектуального капіталу є істотною передумовою погіршення національної безпеки не тільки на мезо-, але й на макро- і мега- рівнях.

Системний аналіз соціально-економічних проблем регіонального розвитку повинен опиратися на систему показників. Основним недоліком широкого кола

показників є їх спрямованість на вимірювання тільки однієї економічної сфери життєдіяльності, при цьому соціальні процеси практично завжди ігнорувалися, тобто порушувався принцип системності. Категорія економічної ефективності з точки зору регіонального аспекту кількісно залежить від ряду специфічних чисто регіональних факторів, де основними є використання трудових ресурсів.

Вдосконалити статистично-інформаційну базу оцінки тіньової економіки конкретного регіону покликані соціальні показники, в основі яких лежить проблемно-цільовий підхід, модифікацію якого розглянемо в параграфі 2.3. Система соціально-економічних регіональних показників, які є вихідною статистичною інформацією для формування моделі оцінки процесу тінзації економіки регіону, базується на встановленні критерію оптимальності соціально-економічного розвитку регіону (розподілу економіки на її легальну та нелегальну складові). Цим критерієм повинна бути максимізація соціально-економічної ефективності, що дасть змогу звузити і обґрунтувати необхідний та достатній мінімум показників для побудови макроекономічної моделі тіньової економіки.

Система соціально-економічних показників для оцінки тіньової складової економіки повинна враховувати наступне:

- порогові значення коротко-, середньо- та довгострокових змін соціальної ситуації, в рамках якої зберігається можливість запобігання росту тіньової економіки в конкретному регіоні;
- точку відліку або мінімальний рівень соціального добробуту, незабезпечення якого спричиняє вплив трудових ресурсів із легальної економіки в неофіційну;
- оптимальні або хоча б раціональні стандарти рівня та якості життя людей в регіоні.

В економічній науці соціальні проблеми традиційно пов'язують із відносинами розподілу, формуванням й отриманням доходу. Тому аналізувати порогові значення основних індикаторів економічної безпеки необхідно із врахуванням рівня доходів основної маси населення країни [146].

Для оцінки участі ролі того чи іншого регіону у неформальній економічній діяльності необхідно визначити показники, які дадуть можливість об'єктивно оцінити глибину соціально-економічних проблем того чи іншого регіону. Показники, що характеризують соціально-економічний розвиток регіонів, поділяються на чотири групи [156].

До першої групи, яка характеризує рівень життя населення, входять, абсолютні показники:

- грошові доходи на одного жителя;
- середньомісячна заробітна плата;

та відносні:

- співвідношення середньодушових доходів та прожиткового мінімуму;
- співвідношення доходів і витрат;
- зміна частки групи населення з доходами, нижчими за прожитковий мінімум;
- концентрація доходів у різних групах населення;
- співвідношення доходів найбагатших та найбідніших людей;
- децильний коефіцієнт диференціації грошових доходів (витрат) населення;
- рівень бідності;
- коефіцієнт Джині.

До другої групи, яка характеризує соціальну забезпеченість, віднесено такі показники:

- забезпеченість житлом на одного жителя;
- забезпеченість лікарями та лікарняними ліжками на одного жителя;
- роздрібний товарооборот і платні послуги на одного жителя;
- коефіцієнт злочинності.

До третьої групи, яка характеризує демографічну ситуацію, включено:

- природний приріст населення,
- коефіцієнти народжуваності та смертності;

- середня тривалість життя населення;
- коефіцієнт дитячої смертності;
- міграційне сальдо.

☑ До четвертої групи, яка характеризує стан трудових ресурсів, віднесено:

- рівень безробіття;
- рівень зайнятості населення;
- демографічне навантаження;
- навантаження на одне вільне робоче місце.

З метою визначення пріоритетних напрямів регіональної соціально-економічної політики, у 2000 році Держкомстат України запропонував методіку розрахунку загального рейтингу життя регіонів країни, згідно з якою, в якості основних показників рівня та соціально-економічних умов життя відібрано 25 показників [157, с. 175-226]. В межах дослідження складових регіональної безпеки було проведено аналіз та відбір показників, які впливають на ту чи іншу складову, однак при оцінці масштабів тіньової економіки не створено цілісної системи показників, зокрема щодо соціальної складової, де ситуація ускладнюється неможливістю отримання достовірної та об'єктивної інформації.

В дисертаційній роботі розглянуто основні показники соціально-економічного розвитку України за період 2005-2007 рр. [161-172], які слугують інформаційною основою аналітичного дослідження та оцінки соціальної складової тіньової економіки (див. додаток А).

Оцінювання соціальної складової ускладнюється і тим, що сучасний стан процесу відтворення населення України можна охарактеризувати як демографічну кризу [174]. Якщо у 1990 р. чисельність населення України становила 51,8 млн. осіб, то на 1 січня 2008 р. в Україні налічувалося близько 46,37 млн. осіб. За 15 років Україна втратила близько 5 млн. чоловік (див. рис. 2.4.):

Рис. 2.4. Динаміка зміни кількості населення України

Зменшення чисельності населення відбувається, в основному, через його природне скорочення, тобто зменшення народжуваності, зростання смертності та міграцію. Перевищення смертності над народжуваністю становить 1,8 рази. В 2007 р. скорочення чисельності населення відбулось у переважній більшості регіонів, а зростання лише у м. Києві (на 21,2 тис. осіб) та у Севастополі (на 0,4 тис. осіб).

Одним із основних показників для оцінки рівня соціальної безпеки держави є показник валового внутрішнього продукту (ВВП) на душу населення. За даними опублікованої Євростатом доповіді, Україну у 2007 році віднесено до групи країн з найнижчим рівнем ВВП на душу населення - 3693 \$ (34% та нижче від рівня ВВП на душу населення США – 33725 \$).

З огляду на макроекономічні показники країни (див. додаток Б), чітко просліджується позитивна динаміка ВВП, поряд з якою збільшувалися і особисті доходи громадян. Станом на жовтень 2007 року офіційна середня заробітна плата в Україні склала 1475 грн., що на 35,5% більше, ніж у жовтні 2006 року. Максимальна середня зарплата в Києві – 2526 грн., а мінімальна у Тернополі – 1044 грн. Найвигіднішою залишається професія фінансиста або працівника банку, зарплата яких 2638 грн., значно вище середнього отримують працівники авіакомпаній –

2623 грн., найменше отримують працівники, зайняті у сільському господарстві – 712 грн. [175].

Однак, за сучасних умов росту інфляції, заробітна плата не повною мірою виконує свою основну функцію, тому що впродовж останніх років утримувалась на низькому рівні. Незважаючи на позитивну тенденцію до зростання, вона залишається низькою та не завжди гарантованою.

Однією із найвагоміших складових при дослідженні тіньової економіки є зайнятість як економічна категорія. Її дослідження дозволить конкретизувати елементи механізму регулювання зайнятості та офіційного й неофіційного ринку праці в Україні. Рівень зайнятості населення за регіонами коливається (див. додаток В).

Особливості, сила та наслідки впливу на зайнятість таких чинників, як науково-технічний прогрес, глобалізація економіки, державне регулювання на сучасному етапі соціально-економічного розвитку України характеризуються певними суперечностями, позитивними та негативними ефектами, порівняно з їх дією у соціально орієнтованій ринковій економіці. Економічні реформи в Україні, які мають на меті зміну соціально-економічного середовища, не забезпечують на сьогодні прозорої соціальної політики держави в напрямку подолання тіньових явищ у сфері зайнятості. Дослідження сфери зайнятості відбувалося через такі основні макроекономічні пропорції:

- між потребою в робочих місцях та кількісно-якісним складом економічно активного населення;
- між зайнятою та незайнятою частками населення;
- між зайнятістю та продуктивністю праці;
- між зайнятістю та валовим внутрішнім продуктом;
- між зайнятістю та доходами [175].

Чисельність населення України у віці 15-70 років становить 36,3 млн. чол., зокрема, економічно активного населення - 22,8 млн. або 62,7%, а економічно неактивного - 13,5 млн., або 37,3%. Загальна чисельність населення працездатного віку становить 29,3 млн. осіб, а рівень зайнятості серед цієї категорії населення –

64,3%. Однак чисельність населення у віці 15-70 років, котре не було зайняте в офіційній економічній діяльності з різних причин досягло 16,0 млн. осіб, або 44,2% всієї чисельності населення цієї вікової групи [176].

Зауважимо, що близько чверті загальної кількості зайнятих сконцентровано у сільському господарстві, мисливстві, лісовому та рибному господарствах. Понад половина з них працює в особистих селянських господарствах, де зберігається патріархальний спосіб виробництва, заснований на простій фізичній праці. Це свідчить про низьку продуктивність їхньої праці та неефективне використання трудового потенціалу. Від початку виходу з кризи спостерігається перерозподіл зайнятості на користь некваліфікованої робочої сили (чисельність представників найпростіших професій зростає на 1,6 млн. осіб або на 43,2% при скороченні чисельності фахівців і кваліфікованих робітників), що свідчить про домінування в економіці України застарілих технологій і відсутність інноваційних процесів. Натомість, дуже низькою є частка зайнятих у тих видах діяльності, які забезпечують інвестиції в економіку країни (будівництві та обробній промисловості, зокрема у виробництві машин та устаткування, виробництві електричного та електронного устаткування, виробництві транспортного устаткування) [112].

Також складається ситуація, коли значна кількість підприємств відчуває потребу в кваліфікованих працівниках, а випускники вищих та професійно-технічних навчальних закладів не можуть працевлаштуватись. Це зумовлено відсутністю дієвого механізму взаємодії ринку освітніх послуг та ринку праці, незалежністю прибутку (розміщенням держзамовлення) освітніх закладів від працевлаштування випускників [177-178].

Існує невідповідність якості робочих місць, що пропонуються роботодавцями, очікуванням випускників вищих та профтехнічних навчальних закладів.

За роки економічних реформ на підприємствах України поглибилась кількісна невідповідність наявної та необхідної робочої сили. Про це свідчить скорочення продуктивності суспільної праці в три рази та наявність прихованого безробіття в усіх галузях економіки. Саме формування паралельного ринку праці в Україні стало потужним джерелом панування неформальних норм у сфері трудо-

вих відносин. На державному рівні це обумовлено прагненням не допустити обвального зростання безробіття і загострення соціальної напруги в суспільстві, на рівні підприємства – бажанням власників зберегти й утримати кваліфіковані кадри, а в перспективі – надією на зростання обсягів виробництва. Проблема забезпечення джерел існування прихованого безробіття поглиблюється через практично повсякчасну і прийнятну для працівників систему одержання прихованої заробітної плати, що сприяє ще більшому вкоріненню неформальних відносин. Від неповної зайнятості й тінізації відносин найбільше потерпає якість робочої сили, зайнятої у машинобудівній, легкій, хімічній промисловості, конверсійних виробництвах, галузях транспорту й зв'язку. У 2005 році кожен восьмий працюючий у галузях економіки перебував у стані вимушеної неповної зайнятості (17,5%), а у деяких регіонах цей показник перевищував 20% [125, с. 477].

Дослідження, проведені Міжнародним валютним фондом у країнах Східної Європи та СНД, дозволяють диференціювати широкі категорії зайнятих на два сектори економіки: організований та неорганізований. До останнього відносяться частина працівників, зайнятих неповний робочий день, самозайняті та роботодавці. В неорганізованому секторі економіки було виявлено два найбільш розповсюджених методи працевлаштування: робота за прожитковий мінімум і сумісництво. Найбільш високий рівень зайнятих на кількох роботах серед країн СНД зафіксований в Україні – 27,5%, і практично повністю цей дохід є тіншовим, тобто одержується в “конверті”.

Дослідження проблеми тіншової економіки пов'язано також із аналізом проблеми явного та прихованого безробіття [179]. В Україні тенденція зниження рівня безробіття економічно активного населення у віці 15-70 років за методологією Міжнародної організації праці почалася лише із 2000 р. Формуванню безробіття в Україні значно сприяє прихована форма, тобто небажання та неможливість значної частини реально безробітних осіб працездатного віку реєструватися в службах зайнятості та їх постійна або тимчасова праця без оформлення на підприємствах різних форм власності. Цим пояснюється різниця між рівнем

зареєстрованого безробіття (у 2007 р. – 2,0%) та рівнем безробіття за методологією МОП (7,2%).

При істотному зростанні за останні роки кількості вакансій і чисельності як працевлаштованих безробітних, так і тих, хто офіційно перебував на обліку в державній службі зайнятості, тривалість безробіття залишилася сталою, а частка та кількість тих, хто не мав роботи понад один рік до реєстрації в службі зайнятості, невпинно зростає. За даними Держкомстату України, в 2000-2007 рр., середня тривалість пошуку роботи становила 8-11 місяців, а в стані безробіття більше як один рік перебували щонайменше 30% загальної чисельності безробітних. Близько чверті всіх безробітних громадян (25,6%) складають особи віком 15-24 роки.

Залучення України до глобальних євроінтеграційних процесів вказує на можливість зростання обсягів відкритого безробіття у перспективі. Найбільш вірогідним джерелом цього є значні обсяги прихованого безробіття майже у всіх провідних галузях економіки України, яке в умовах прискорення структурних зрушень неминуче перейде у відкриту форму.

Станом на жовтень 2007 року Держкомстат України фіксує офіційний рівень зареєстрованого безробіття на рівні 2%, тобто цей показник офіційно знаходиться в межах природної норми, яка за сучасною теорією зайнятості дорівнює 4-5%. Станом на 1 листопада 2007 року у Державній службі зайнятості було зареєстровано 0,579 млн. безробітних. Найвищий рівень безробіття був зареєстрований у Рівненській обл. (3,6%), найнижчий – у м. Києві (0,3%). Однак, це лише офіційна статистика, яка абсолютно відірвана від реального стану справ, оскільки показник більше ніж удвічі нижчий за аналогічний показник, розрахований за методологією МОП. За останніми даними Міністерства праці та соціальної політики чисельність безробітних в Україні досягає 3 млн. осіб. Офіційна статистика дає інформацію лише про таку форму прихованого безробіття, як вимушена неповна зайнятість, до якої відносяться особи, які знаходяться в неоплачуваних відпустках з ініціативи адміністрації або ті, котрі працюють неповний робочий день/тиждень.

Зауважимо, що рівень безробіття не можна сприймати у “чистому вигляді”, адже значна частка формально безробітних успішно працює у тіньовому секторі, і

отримує значно вищий рівень оплати, ніж при офіційному працевлаштуванні. Законодавчо закріплене запровадження гнучких схем допомоги по безробіттю повинно створити умови для легалізації прихованого безробіття.

Система тіньових економічних відносин, яка склалася в українській економіці допускає наявність неофіційної робочої сили, яка працює на підприємствах різної форми власності без укладання трудових угод та будь-якої реєстрації у державних органах.

Розподіл і перерозподіл суспільного продукту характеризується показниками рівня, структури та динаміки доходів і витрат населення. Зокрема, індекси заробітної плати як основного виду доходів та інфляції представлено в додатку Г.

Позитивна динаміка рівня доходів і витрат частково нівелюється тим, що щорічні темпи їхнього зростання поглинула інфляція. Основна частка зростання всіх без винятку видів доходів впродовж 2005-2007 рр. обумовлена не стільки фактичним збільшенням надходжень, скільки детінізацією економіки та доходів населення [169].

Основною статтею у структурі доходів була і залишається оплата праці. Із проблемою зменшення нелегального сектора економіки тісно пов'язане питання добробуту населення та його соціального захисту на ринку праці, де основним є отримання легального трудового доходу. Теперішній рівень заробітної плати в Україні та її купівельна спроможність не забезпечують нормальне відтворення робочої сили, стримують розвиток і технологічне оновлення виробництва. Середньомісячна номінальна заробітна плата одного працівника у 2007 році дорівнювала 1351 грн., що на 29,8 % більше, ніж у 2006 році (див. рис. 2.6.). У грудні 2006 р. у чверті (26,5%) працівників нарахована заробітна плата була не вища за прожитковий мінімум для працездатної особи (453 гривні).

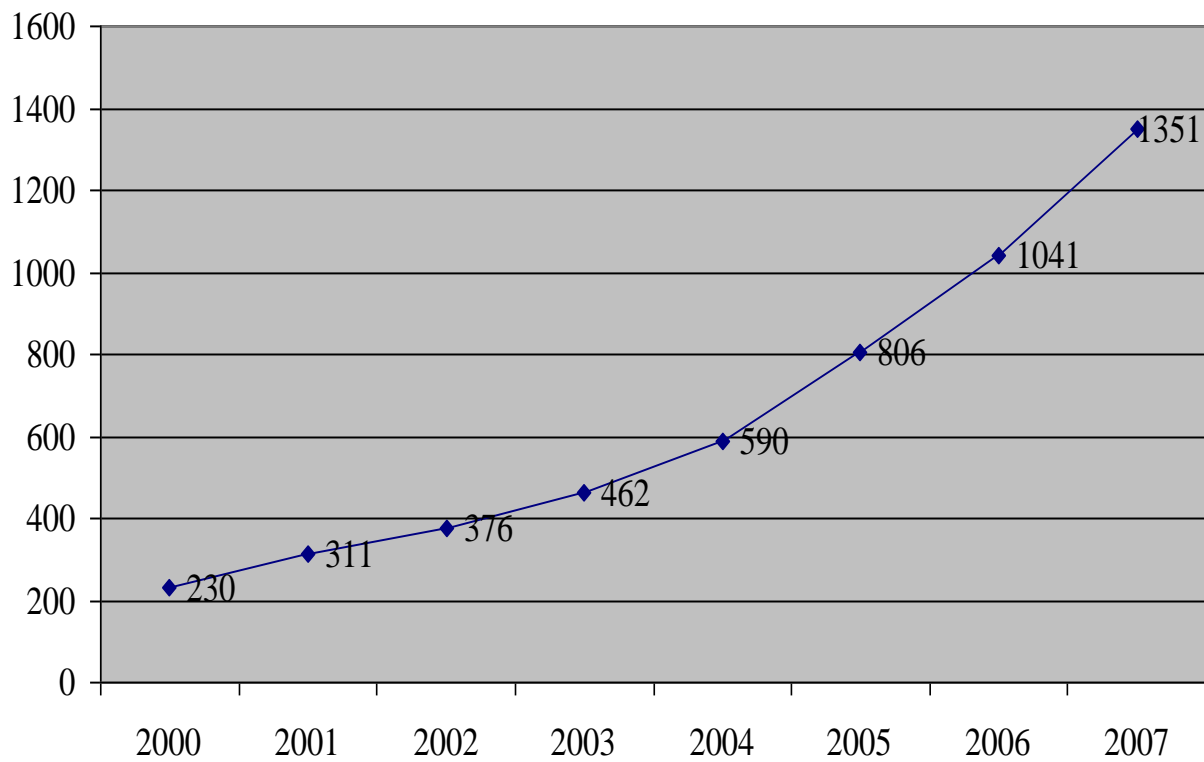

Рис. 2.6. Динаміка середньомісячної номінальної заробітної плати в Україні

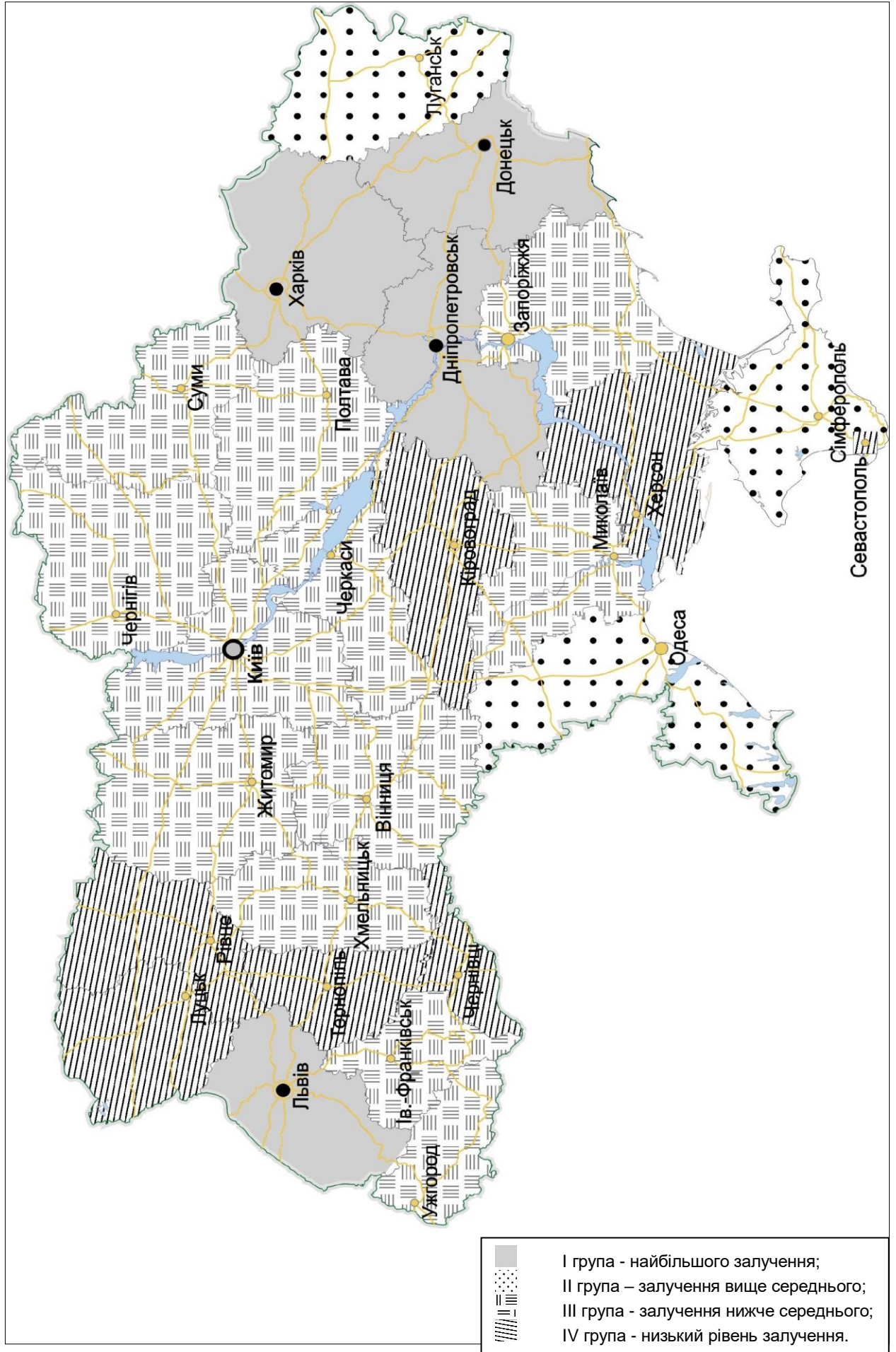

Рис. 2.5. Рівень залученості регіонів України до сфери тіньових економічних відносин

Економічна ситуація характеризується зниженням рівня заробітної плати у галузях, відповідальних за відтворення людського потенціалу та інноваційний розвиток, які акумулювали найбільш кваліфіковану та освічену частину робочої сили. Сьогодні розміри зарплати не відповідають результатам діяльності окремих працівників та підприємств в цілому, порушені міжкваліфікаційні диференціації в оплаті праці, допущений значний розрив у співвідношеннях між максимальним та мінімальними рівнями зарплати, не визначені до кінця роль та місце мінімальної зарплати в системі організації праці, що змушує значну частину працездатного населення України шукати додаткових заробітків у тіньовому секторі економіки. Дані щодо середньомісячної номінальної заробітної плати працівників, зайнятих в економіці, в регіональному розрізі представлено в додатку Д.

Відсутність безпосереднього зв'язку між зарплатою та продуктивністю праці зумовлюють зниження економічної та трудової активності громадян. Мінімальний рівень життя забезпечує додаткова зайнятість, яка досить часто не має нічого спільного із професією та кваліфікацією і є офіційно незареєстрованою.

Через відсутність реальних можливостей знайти гідно оплачувану роботу значна частина населення працює за кордоном як легально, так і нелегально.

Залишається складною ситуація із заборгованістю із виплати заробітної плати, яка станом на 1 лютого 2006 р. становила 1077,7 млн. грн. і за січень зросла на 12,3% (рис. 2.7. та 2.8.).

Із загальної суми заборгованості 369,2 млн. грн. або 38,5% припадає на підприємства, щодо яких здійснюється процедура відновлення плато-спроможності боржника або визнання його банкрутом, та 129 млн. грн. або 13,4% - на економічно неактивні підприємства, тобто ті, які призупинили свою виробничо-господарську діяльність у 2004 та попередніх роках.

Затримки із виплатою зарплати не стимулюють вивільнення працівників і перехід їх до більш ефективних виробництв, що дає змогу зберігати на підприємствах надлишкову робочу силу. І хоча заборгованість по зарплаті впродовж 2006 року знизилась на 151,5 млрд. грн. (станом на 01.01.2006 – 1111,2 млн. грн., на

01.01.2007 – 959,7 млн. грн.) порівняно із початком 2006 року, все ще проблематичним є нерівномірний розподіл заборгованостей по галузях та регіонах (див. додаток Е). Згідно з балансом грошових доходів населення за останні роки просліджується тенденція деякого зменшення питомої ваги заробітної плати в грошових доходах населення, зокрема за 2005-2007 рр. її частка в доходах населення становить, приблизно, 43%. Оскільки рівень особистого споживання переважної більшості працездатного населення України утримується на рівні мінімального споживчого бюджету, то саме це і є справжньою причиною поширення сфери нелегальної зайнятості, що вносить негативні корективи у кількісні пропорції попиту і пропозиції на ринку праці.

Рис. 2.7. Динаміка суми заборгованості з виплати заробітної плати у 2000 – 2007 роках (у % до початку року)

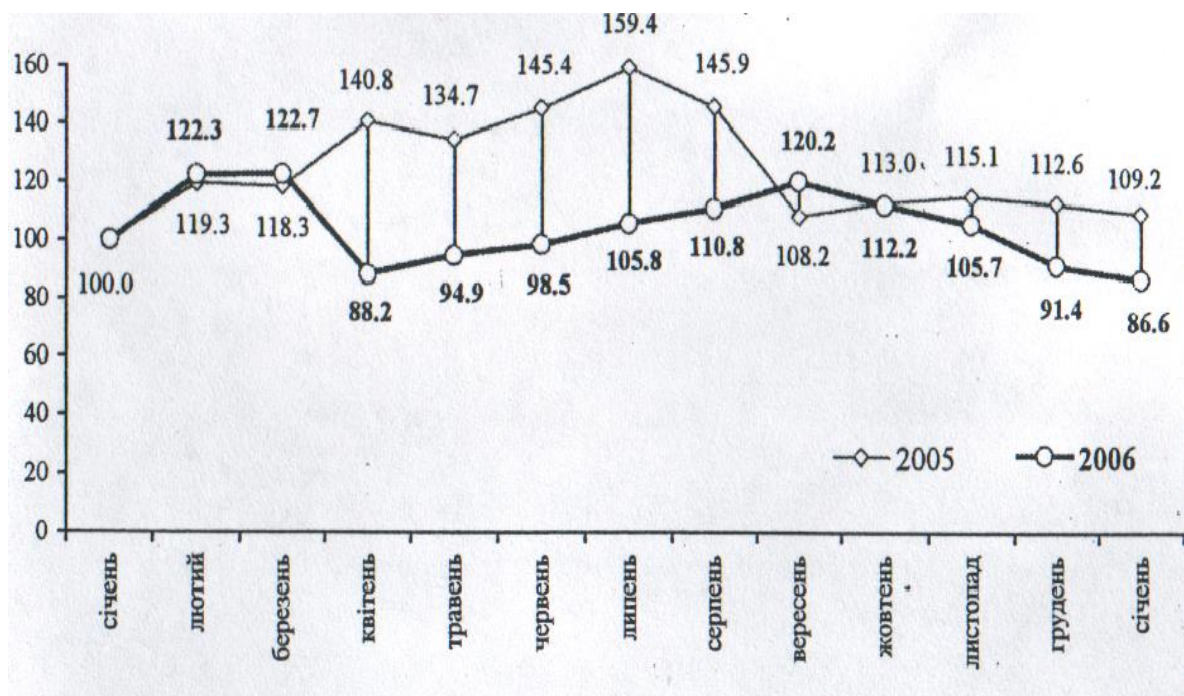

Рис. 2.8. Структура заборгованості з виплати заробітної плати (у % до загальної суми заборгованості заробітної плати)

Дуже низьким в Україні є рівень платоспроможного попиту, що сприяє скороченню обсягів виробництва, зростанню надлишкової зайнятості, падінню продуктивності праці та реальної заробітної плати. Зростання цін без адекватного підвищення доходів має негативний вплив на соціальні параметри життя населення. У споживчих витратах домогосподарств 58,1% займають продовольчі товари (для міст цей показник сягає майже 60%). Це дуже загрозливі показники, оскільки згідно з концепцією продовольчої безпеки, оптимальна питома вага продовольчих товарів у структурі сукупних витрат має зберігатися на рівні 18-25%.

За останній рік майже у 60% домогосподарств матеріальний стан не покращився, а у 30% – навіть погіршився [180]. Усе це свідчить про поширення в Україні масштабів бідності. Для оцінки загального рівня бідності в Україні застосовується відносний показник – 56,6% прожиткового мінімуму. На основі цього критерію до бідних належать 26,4% населення країни [181], але частка населення з середньодушовими сукупними витратами на місяць, нижчими за прожитковий мінімум у 2002 році становила 83,8%. Згідно з моніторингом соціальної ситуації в Україні, проведеного Центром перспективних соціальних досліджень Міністерст-

ва праці, межа бідності на одну особу за жовтень 2005 року склала 325 грн., тобто за межею бідності опинилося 13,8 млн. громадян держави. Водночас, рівень мінімальної заробітної плати з 1 вересня 2007 року знаходиться близько до межі бідності.

Парадоксальним є той факт, що у східному регіоні України проживає найбільша кількість бідного населення. Цей регіон складається з промислово-розвинутих областей з високим науково-технічним і кваліфікованим трудовим потенціалом, де домінує частка економічно-активного населення. Однак найбільшою є частка участі населення в тіньовій економічній діяльності, причому рівень оплати праці є найменшим з усіх тінізованих регіонів України.

Коефіцієнт Джині (індекс концентрації доходів) в промислово розвинутих країнах Заходу становить 0,15-0,17. В Україні цей показник становив у 2006 році 0,34, а співвідношення грошових витрат 10% найбільш та 10% найменш забезпеченого населення у 2007 році сягає, за офіційною статистикою, 8,5 разів (у 2005 році – 7,4 рази, 2004 році – 8,3 рази). Ще більша різниця між грошовими витратами - в 11,2 рази. Насправді фактична диференціація була значно глибшою. Її об'єктивна оцінка ускладнюється тим, що в дані бюджетної статистики не були включені групи населення з доходами, що стали результатом тінізації економіки. Міжнародні співставлення свідчать, що децильний коефіцієнт диференціації грошових доходів населення України коливається у межах 5,5-5,7 разів [122, с. 74], а приблизно 40% працездатного населення отримують доходи від тіньової діяльності.

Отже, майнове розшарування та диференціація громадян України є ще одним непрямим свідченням того, що накопичення первинного капіталу відбувається із порушенням всіх правових та соціальних норм.

Важливим чинником створення сприятливого макроекономічного середовища та оптимальних організаційних форм господарства є створення так званої критичної маси малого підприємництва. В умовах значної тінізації вітчизняної економіки малий бізнес перетворився чи не на єдине своєрідне середовище, спроможне забезпечити виживання окремим верствам населення та соціального амор-

тизатора від наслідків проведення радикальних економічних реформ. Малий бізнес виконує позитивні функції створення можливостей для реалізації мотивів та здібностей до підприємницької діяльності, розширення легальної зайнятості населення, підвищення їх доходів, загального зростання добробуту нації та скорочення майнової диференціації, що забезпечує соціальну стабільність у суспільстві. Хоча впродовж усього періоду економічних реформ в Україні питанням створення та легалізації малих підприємств надається чимало уваги, реальний стан справ залишається незадовільним. У розрахунку на 1 тис. мешканців в Україні у 2006 році припадало лише 6 малих підприємств, що у 6 разів менше за відповідний показник країн Балтії та Росії, у 10 разів – Румунії та у 50 разів – Польщі, Угорщини та Чехії [166].

Станом на 2007 рік в Україні частка продукції малих підприємств у загальних обсягах виробництва продукції (робіт, послуг) становить лише 12% ВВП країни, частка експортованої продукції - лише 5-7%. Це надзвичайно низький офіційний показник, який, наприклад, для Естонії становить 90% ВВП країни. За даними Держкомстату України у 2005 році на малих підприємствах офіційно працювало лише 6,9% населення працездатного віку. Згідно з офіційною статистикою 35% новостворених підприємств щороку банкрутують, 60% ледве виживають і лише 5% розвиваються успішно, але перебувають, переважно, у “тіні”. Наведені показники можна вважати лише приблизними, оскільки реально оцінити масштаби малого тіньового бізнесу практично нереально. Крім того, некоректно механічно пов'язувати кількість зайнятих на малих підприємствах із кількістю робочих місць, створених для зменшення безробіття. Значна частка працюючих потенційно розглядає малий бізнес як джерело отримання нелегальних доходів, маючи при цьому першу офіційну роботу, тому говорити про позитивні наслідки розвитку малого підприємництва в Україні – передчасно.

Величезним чинником тінізації, загрозою національній безпеці держави є погіршення кількісних та якісних характеристик населення за рахунок нелегальної трудової міграції, наслідки якої ще не до кінця усвідомлені в національному контексті. Відповідно до постійного моніторингу, запровадженого Уповноваже-

ним Верховної Ради з прав людини, на заробітках за кордоном щорічно перебуває не менше 5 млн. українських громадян.

Якщо врахувати, що в Україні зараз 28 млн. осіб працездатного віку, то очевидно, що за кордоном знаходиться майже кожен п'ятий економічно активний українець.

Щорічно близько півмільйона громадян залишають Україну, лише у 2006 році за рахунок офіційної міграції населення країни скоротилося на 33,8 тис. осіб. Жодна з країн Європи не має такої кількості трудових мігрантів, яка стала для громадян України основним видом трудової діяльності, єдиною можливістю реалізувати власний трудовий потенціал і отримати достойний заробіток. Прямі збитки від використання українських спеціалістів на неофіційному ринку праці становлять більш як 1 млрд. \$. За словами помічника заступника голови правління Нацбанку України, трудові мігранти щороку надсилають в Україну приблизно 21,3 млрд. \$.

Україна перетворилася в постачальника кваліфікованої робочої сили, оскільки з країни мігрують переважно молоді люди репродуктивного віку, а в міграційному обміні держава віддає високоякісну робочу силу – працездатного віку, з високим рівнем освіти, професійною підготовкою та стажем роботи. Цей процес тісно пов'язаний із проблемою "масовості вищої освіти" в Україні і обумовлює збільшення соціальної напруги на ринку праці та створює умови для збільшення кількості безробітних та трудових мігрантів, і здебільшого, саме серед випускників ВУЗів.

В Україні практично відсутній чіткий механізм регулювання міграційних процесів з боку держави, протидія та боротьба з нелегальною міграцією, правове регулювання інтенсивних потоків зовнішньої трудової міграції, соціальний захист українських громадян, що працюють на тимчасових роботах за кордоном. Все це вимагає розробки соціально-економічного механізму регулювання міграційного руху населення на макrorівні та рівні регіону в контексті реформування соціально-економічної системи.

У державі відсутня достовірна статистика відносно кількісних та якісних характеристик міграційних потоків. Це обумовлено недостатньо розвинутою аналітичною системою дослідження економічних процесів, невідпрацьованою правовою базою, яка має регулювати працевлаштування громадян за кордоном. Відсутність контролю за міграційною ситуацією, яка склалася на сьогодні, дає можливість мільйонам громадян працювати за кордоном, не реєструючись як трудовий мігрант та уникаючи правової та податкової відповідальності [181]. Недосконалість правових актів та інформаційного забезпечення дають змогу цим громадянам приховувати мільйони незадекларованих коштів, здійснювати незаконні валютні операції, займатися протиправною торгівлею та працевлаштуванням співгромадян. Значна частина зароблених нелегальними мігрантами коштів осідає на валютних рахунках інших країн, а та невелика частка, яка повертається в державу у вигляді готівки, лише сприяє поживленню тіньового грошового ринку. На сьогодні багато аспектів міграційної сфери все ще залишаються поза правовим контролем: регулювання міграції перебуває у компетенції більш як десяти відомств і не має єдиної чіткої організації.

Ще одним дотичним елементом дослідження процесу тінізації регіону через систему соціально-економічних показників є *коефіцієнт злочинності*, який розраховується як кількість зареєстрованих злочинів на 100 тис. чол. наявного середньорічного населення по регіонах (див. додаток Ж). Не секрет, що основні економічні злочини скоюються у сфері тіньових відносин: незаконні валютні операції, банківське шахрайство, рекет, корупція, пряме пограбування осіб, які привозять незадекларовані кошти в Україну і т.д.

Найвищі значення коефіцієнту злочинності спостерігаються у групі областей, які належать до найбільш тінізованих у соціальній та виробничій сфері: Дніпропетровській, Луганській, а також у Запорізькій. Позитивним можна вважати той факт, що зниження злочинності відбулося майже у всіх регіонах, зокрема у м. Києві, у Харківській області. Цікавим є той факт, що коефіцієнт злочинності у Львівській області, яка належить до першої групи тінізованих областей становить

лише 54% від аналогічного показника по Дніпропетровській області, яка теж належить до цієї групи.

На основі виділення та аналізу основних соціально-економічних показників регіону, які впливають на рівень тінізації та на основі [159, 161, 162, 168, 172] автором здійснено групування регіонів України за рівнем його залученості до сфери тіньових економічних відносин та наведено на рис. 2.5.

Отже, за результатами аналізу основних соціально-економічних показників, які впливають на формування тіньового сектора економіки в Україні, можна виділити характерні риси сучасного ринку праці в Україні. Цей ринок визначається, на думку автора, наявністю наступних ознак:

- домінуванням прихованих процесів над відкритими, формуванням масштабного неофіційного ринку праці у деяких регіонах та галузях економіки;
- високою офіційною зайнятістю та масовою трудовою міграцією значної частини працездатного населення країни;
- недотриманням соціальних та правових гарантій у сфері найму працівників;
- співіснуванням легальної, юридично зафіксованої та нелегальної зайнятості всіх груп економічно активного населення, як зайнятих, так і безробітних;
- глибокою сегментацією за економічними та соціально-демографічними ознаками регіонів держави;
- наявністю значної дистанції між бажаними соціальними параметрами безпеки та наявними регіональними показниками сфери зайнятості й ринку праці.

2.3. Проблемно-цільовий підхід до аналізу тіньової економіки

2.3.1. Графічна модель ієрархії цілей в процесі зниження тінізації економічної системи.

Для науково-обґрунтованого вивчення напрямів зниження частки тіньової економіки в структурі економіки України необхідно виділити й обґрунтувати сукупність соціально-економічних показників. Аналіз соціально-

економічних категорій є методологічною основою побудови системи соціально-економічних показників, з виокремленням якої можливим є не лише аналізування процесів тіньової економіки, а й структурних змін в суспільстві на рівні мезоекономічної системи. Основними вимогами до системи показників є:

- структурованість та ієрархія;
- логічність із врахуванням системного підходу;
- підпорядкованість задачам управління процесом і відображення оцінки реалізації процесу зниження тіньової економіки.

Головною проблемою створення і управління системою зниження рівня тіньової економіки є складність одночасного розв'язання низки завдань на рівні складної ієрархічної соціально-економічної системи. При дослідженні таких систем необхідно розробити не лише спеціальну систему цільових проблем і пріоритетних завдань, але й інструментарій зниження впливу тіньової економіки в контексті економічної безпеки, що неможливо виконати лише на рівні окремої території чи регіону, без врахування міжрегіональної чи міжгалузевої координації, тобто взяття за основу засад цільового управління [182-185].

В системі цільового управління ключова роль відводиться питанням прогнозування, зокрема, рівня тіньової економіки та її динаміки, яку вважаємо активним прогнозом, який характеризується багатоваріантністю, великим ступенем невизначеності та відсутністю об'єктивної систематизованої інформації.

Соціально-економічні прогнози носять переважно цільовий характер і показують можливість досягнення того чи іншого "заданого" стану, зокрема, рівня життя, частки тіньової складової в структурі ВВП, максимізації доходів населення, частки безробітних тощо. Кожен прогноз повинен містити ретроспективний аспект, сучасний стан та перспективний аспект об'єкта дослідження. У даному випадку прогноз повинен включати галузевий та територіальний розрізи й оцінку затрат ресурсів за варіантами прогнозованих показників. Прогноз повинен містити експертну оцінку прямих та побічних наслідків того чи іншого варіанту розвитку прогнозованої події в розрізі цілей довготермінових програм забезпечення стабільного розвитку мезосистеми.

Головною проблемою довготермінового прогнозування стану тіньової економіки є врахування невизначеності та складності прогнозованого процесу, а тому використовувані для прогнозування методи побудови трендів і теорія стохастичних часових рядів не може бути використана для аналізу цієї проблеми. Для конкретного об'єкта дослідження – рівня тіньової економіки доцільно застосовувати неформалізовані методи дослідження, евристичні процедури, які потім можуть бути доповнені методами математичної статистики.

Для оцінки стану та рівня тіньової економіки на підприємствах Львівського регіону доцільним є проведення дослідження через опитування експертів у формі анкетування. За результатами проведеного анкетування здійснено перевірку гіпотез і оцінку за допомогою статистичної теорії вибіркового методу [186]. Для обґрунтування висновків щодо генеральної сукупності об'єктів на основі вибірки необхідно гарантувати репрезентативність останньої. Як відомо, найкращою вибіркою є випадкова вибірка з поверненням, але, перш за все, необхідно визначити її обсяг, якщо невідоме середньоквадратичне відхилення σ . При цьому припускаємо, що досліджуваний параметр підпорядковано нормальному закону розподілу. Для забезпечення репрезентативності вибірки і визначенні її обсягу при невідомому середньоквадратичному відхиленні σ , спочатку було проведено невелику пробну вибірку, тобто опитано лише 35 підприємств.

Далі вибрано ступінь точності оцінки параметра Δ і надійну ймовірність $p = \Phi(z_p)$, де $\Phi(z)$ - значення інтеграла ймовірностей, які подані у спеціальних таблицях з математичної статистики або програмних засобах.

Значення аргументу z_p визначаємо за відомими значеннями інтеграла ймовірностей за умови $p = \Phi(z_p)$, наприклад, якщо $p = 0,95$, то $z_{0,95} = 1,96$. Точність оцінки досліджуваного параметра залежить від довжини надійного інтервалу

$$2z_p \frac{\sigma}{\sqrt{n}}, \quad (2.1.)$$

де n – обсяг вибірки. Якщо покласти $z_p \frac{\sigma}{\sqrt{n}} = \Delta$, то за заданою точністю Δ і знайденим значенням z_p можна обчислити обсяг вибірки за формулою:

$$n = (z_p^2 \sigma^2) / \Delta^2. \quad (2.2.)$$

Якщо врахувати цілочисельність обсягу вибірки, то доцільно половину довжини надійного інтервалу покласти $\Delta=0,5$. Отже, за вибраними параметрами $n=35$, $z_{0,95}=1,96$ та $\Delta=0,5$ можна за допомогою рівняння (2.2) обчислити σ^2 . Отримаємо приблизне значення дисперсії пробної вибірки $\sigma^2 \approx 2,3$. Це значення підставляємо у видозмінену формулу (2.2)

$$N \approx \frac{t_{n,p}^2 \sigma^2}{\Delta^2}, \quad (2.3.)$$

де σ^2 - дисперсія пробної вибірки;

$t_{n,p}$ - визначаємо за таблицею значень t – розподілу Ст'юдента, що відповідає обсягу пробної вибірки n та імовірності $p=0,95$. Остаточно маємо $N \approx 37,98$, тобто обсяг репрезентативної вибірки становить 38 підприємств.

Анкетування проводилось на 38 підприємствах Західного регіону України серед керівників та безпосередніх власників підприємств різних форм власності. З метою більшої достовірності анкетування проводилося анонімно, що дало можливість порівняти результати для підприємств різних форм власності [див. додаток 3].

Перша частина анкети – загальна, стосувалася напрямку діяльності фірми, кількості працюючих, форми власності, об'єму загального товарообігу і т.д.

Розподіл підприємств - учасників анкетування стосовно форми власності зображено на діаграмі в рис. 2.9.

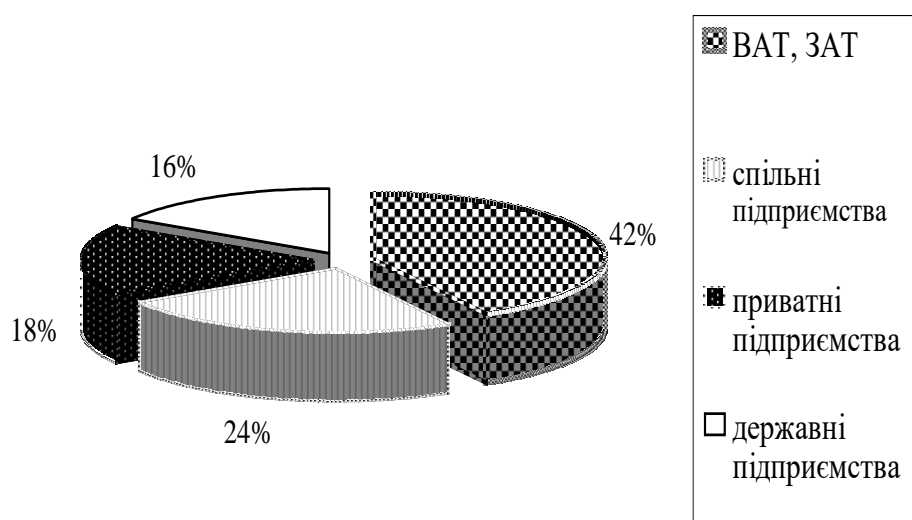

Рис. 2.9. Розподіл учасників анкетування за формами власності

Друга частина анкети містила запитання, які безпосередньо стосуються оцінки тіньової діяльності підприємств, соціальної складової безпеки регіону, безпосередньої оцінки керівниками форм і методів пом'якшення соціальної напруги в регіоні.

На запитання “Яка частка бізнесу в Україні знаходиться у “тіньовій” сфері?” відповіді розділилися у такий спосіб (у порядку зниження):

- 4, 8% оцінили її у понад 80%;
- 1, 4% опитаних оцінили її у 60-70%;
- 24, 7% - у 50-60%;
- 57, 9% - у 40-50%;
- 9, 2% - навели значення, яке коливається в межах 10-30%;
- 2% не змогли дати відповідь.

На аналогічне питання, яке стосується Західного регіону України отримано наступні відповіді:

- 0, 9% оцінили її більше, ніж 80%;
- 2, 3% опитаних навели цифру більш, ніж 70%;
- 18, 9% - більш, ніж 60%;
- 30, 1% - більш, ніж 50%;
- 16, 4% - більш, ніж 40%;
- 18, 1% - між 20-30%;
- 10, 3% - у 10-20%;
- 3, 0% не відповіли на дане запитання.

З даного опитування випливає висновок про те, що масштаби “тіньової” сфери просто пригнічують, адже для Львівського регіону 72,9% опитаних представників бізнесу вважають, що половина всіх економічних процесів відбуваються в “тіні”.

На запитання “Чи використовуєте Ви працю осіб, не вступаючи із ними в трудові відносини згідно законодавства”, 37% респондентів відповіли ствердно, 50% не виявили бажання відповідати, і лише 13% запевнили, що всі трудові відносини в їх колективах оформлені належним чином.

На запитання “Чи практикується у Вас на підприємстві виплата зарплат у “конвертах” чи інших неофіційних нарахувань?” отримано наступні відповіді: 69% опитуваних зазначили, що форма оплати варіюється від прибутку, отриманого підприємством, і складає фіксовану компоненту плюс певну винагороду за досягнення цільових показників. Як видно із проведеного анкетування, ця варіативна компонента є повністю неформальною. Ствердно на поставлене запитання відповіли практично 95% власників малих та середніх підприємств, що повністю відповідає реальному стану справ [1]. Серед керівників великих підприємств ця практика є менш поширеною, однак повністю стверджувати про прозорі нарахування зарплат змогли лише 7% опитаних. 15% опитаних не дали ствердної відповіді на поставлене запитання, що також свідчить про певне вагання або їх недостатню поінформованість про реальний стан справ на підприємстві.

Запитання щодо галузей діяльності, де, на думку опитаних, відбуваються найбільші зловживання, отримано наступні відповіді:

- банки, страхові та фінансові організації – 12 респондентів;
- торгівля та громадське харчування – 33 респонденти;
- лісова промисловість та деревообробка – 8 респондентів;
- будівництво та землевпорядкування – 24 респонденти;
- торгівля нафтопродуктами – 7 респондентів;
- автомобільний транспорт та перевезення – 16 респондентів;
- інвестиційна діяльність, страхові фонди – 3 респонденти;
- сільське господарство – 2 респонденти;
- легка промисловість – 18 респондентів;
- фармацевтична промисловість та продаж ліків – 21 респондент.

Наведені дані відображають територіальну специфіку підприємницької діяльності та корелюються із показниками тіньового обороту за галузями економіки України за 2006 рік, наведеними на рис. 2.1.

За результатами анкетування виявлено достатньо велику розбіжність оцінок респондентів щодо оцінки неформальної економіки, що свідчить про неоднозначність самого явища, варіації уявлень про нього. Очевидно, що більшість опитаних

мали труднощі із ідентифікацією “тіньової” сфери, більше орієнтуючись на інтуїцію та свій практичний досвід перебування за межами формальної економіки.

Необхідною умовою високої якості й порівнюваності експертних прогнозів є єдність вихідної інформаційної бази, адже, як видно із анкетування, опитувані групи респондентів є дуже гомогенні щодо вікового та соціального статусу, працюють в єдиному законодавчому та податковому полі на одній території. Звичайно, проведене анкетування умовно можна охарактеризувати як експертний метод, адже при відповіді на питання анкети “Чи вважаєте Ви себе компетентним в оцінці тіньових аспектів економіки?” відповіді експертів значно варіювалися: від “Не вважаю себе експертом з даної проблеми” до “Вважаю себе повністю компетентним”.

Із даною групою експертів було проведено експеримент, суть якого полягала у порівнянні самооцінки компетентності експерта із його освіченістю. В основу експерименту покладено припущення, що компетентний експерт повинен мати науковий ступінь та звання, а також певний досвід роботи в різних секторах економіки. Автором проведено групування експертів за чотирма групами:

- в першу групу входили спеціалісти, які мали вчене звання та ступінь кандидата чи доктора наук і які поставили собі оцінки компетентності 1 та 2, які інтерпретуються як “компетентні” та “дуже компетентні” – 9, 3% опитаних;
- в другу групу входять респонденти, які мають мінімум 2 вищі освіти з економіки, права чи суміжних дисциплін, вони оцінюють свої відповіді як “інтуїтивні” - 34, 2%;
- в третю групу входять респонденти, які мають вищу освіту з економіки чи суміжних дисциплін та які оцінюють свою обізнаність з проблем тіньової економіки як “компетентність” - 53, 3%;
- в четверту групу входять респонденти, які не мають вищої освіти або мають незакінчену вищу освіту і які оцінюють свої відповіді як “некомпетентні” - 3,2%.

Отже, отримана матриця частот і розрахунок коефіцієнта асоціації Юла показує відсутність зв'язку між цими ознаками [186-187]. З даного експерименту мож-

на зробити висновки: по-перше, респонденти критично оцінюють свою компетентність; по-друге, вчена ступінь та звання є недостатньо надійними оцінками компетентності.

Тому, для отримання подальших висновків кожен прогноз повинен бути підданий більш професійній експертизі з розгорнутою характеристикою його якості в цілому, особливо щодо оцінок можливості та часу настання прогнозованих подій.

Соціально-економічний прогноз стану та рівня тіньової економіки повинен враховувати:

- загально-соціальні проблеми розвитку суспільства, в т.ч. прогнози динаміки соціального складу та соціальної структури суспільства, відношення розподілу матеріальних та інших потреб, зміни в характері та динаміці праці;
- проблеми добробуту, в т.ч. прогнози структури попиту, споживання, заощаджень та ін.;
- регіональні соціальні проблеми;
- соціально-демографічні проблеми.

За результатами проведеної експертизи на кожному етапі розробки прогнозів для програм і заходів зниження рівня тіньової економіки потрібно здійснювати відбір показників і, відповідно, зменшувати число варіантів.

Прогноз розвитку та тенденцій тіньової економіки в стратегічному аспекті дасть змогу виявити та обґрунтувати найбільш вагомі задачі, розв'язання яких буде визначати весь загальний напрям розвитку економіки регіону, та які потребують першочергової концентрації ресурсів. Такі задачі дають початок програмно-цільовій установці всього процесу розробки довготермінової програми забезпечення мінімального рівня тінізації економіки.

Програмно-цільовий метод управління, як відомо, був започаткований в рамках адміністративно-командної економіки і спрямований на досягнення валових показників у виробничо-комплексних структурах. В умовах ринкової економіки спроби використати програмно-цільовий підхід являють собою нову форму тери-

торіальної організації цільових програм на державному рівні, наприклад, розвиток окремих галузей (ПЕК, АПК, ВПК), підтримки розвитку регіонів [188].

Особливо доцільним є застосування цього методу стосовно соціально-економічних показників тіньової економіки і вивчення шляхів зниження її рівня.

Застосування програмно-цільового методу (ПЦМ) повинно бути спрямоване на вдосконалення економічних і соціальних механізмів управління і зниження рівня тінізації економіки, функцій структур і систем управління цим процесом, заходів із інформаційного забезпечення апарату управління.

Програмно-цільовий метод передбачає не лише аналіз цілей багатоваріантного процесу зниження рівня тіньової економіки, але й аналіз проблем (задач), які при цьому виникають. Важливий чинник дослідження тіньової економіки і можливих шляхів її зниження в аспекті програмно-цільового підходу передбачає удосконалення управління існуючої економічної системи. За визначенням Т. Стефанової, програмно-цільові методи дають можливість розв'язувати задачі досягнення нових цілей в межах соціально-економічних систем і удосконалювати управління ними [189].

Термін “програмно-цільовий підхід” об'єднує два підходи до вдосконалення управління: програмний і цільовий. Однак, коли мова йде про соціально-економічні показники тінізації економіки як систему можливих заходів для досягнення нових цілей і розв'язання нових проблем, то автор вважає, що виділяти потрібно, перш за все, проблеми, які спричиняють явище тінізації, а тому варто впровадити термін - *проблемно-цільовий підхід (ПбЦП)*.

Основними засадами використання проблемно-цільового підходу є:

- виявлення тенденцій використання природних ресурсів;
- використання трудових ресурсів, їх територіальна дислокація і фахова підготовка;
- рівень територіальної та галузевої зайнятості;
- природний та механічний рух трудових ресурсів, територіальна здатність до міграції.

Цільовий напрям зниження рівня тіньової економіки передбачає орієнтацію на кінцевий результат та істотно залежить від поставлених цілей і від рівня ієрархії економічної підсистеми неформальної економіки на рівні мезосистеми. Ієрархію цілей в процесі зниження тінізації економічної системи доцільно зобразити графічною моделлю – предметно-орієнтованим графом, тобто “деревом цілей”, яке виражає їх взаємозв’язок та взаємопідпорядкування. Цілі формуються у функціональних термінах, а завершується “дерево цілей” цільовими показниками, тобто, по-можливості, цілком конкретними кількісно вираженими вимогами.

Взаємозв’язки між складовими ПБЦП зображені на рис. 2.10.

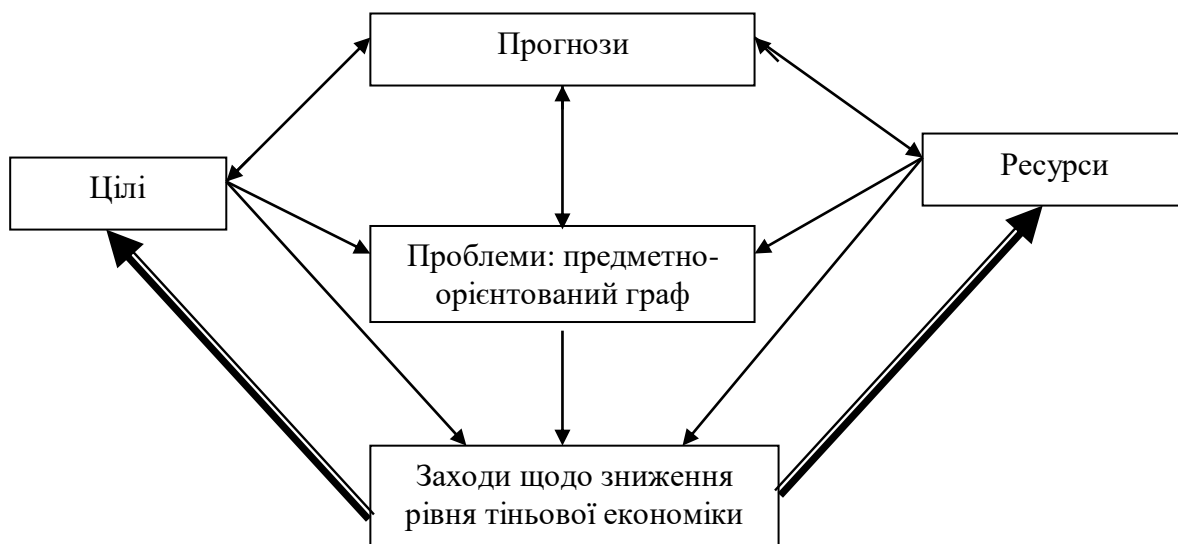

Рис. 2.10. Графічне зображення логіки проблемно-цільового підходу

У даному випадку враховуємо те, що короткотермінові цілі виступають засобом досягнення довготермінових стратегічних цілей, регіональні цілі можна екстраполювати на всю макросистему в цілому; цілі нижчого рівня виступають засобом досягнення цілей більш високого рівня. Разом з тим, цілі нижчого рівня ієрархії можуть мати цілком самостійне значення, і вони не завжди зводяться до відповідних цілей вищого рівня.

“Дерево цілей” розроблялося, виходячи із таких вимог:

- цілі кожного відповідного рівня повинні бути співставні за значеннями;

- збереження принципу повноти редукції цілей: кожна ціль верхнього рівня повинна бути представлена у вигляді підцілей нижчого рівня так, щоб об'єднання підцілей повністю розкривало зміст вихідної цілі.

Побудова “дерева цілей” починається з верхнього ярусу, який носить назву “Проблеми оцінки соціальної складової тіньової економіки регіону” (рис. 2.11.), які спричиняють тінізацію соціальної складової економічної безпеки.

На другому рівні графа представлено удосконалені автором чотири підкласи соціальної складової тіньової економіки: *легальна незареєстрована економіка, легальна фіктивна (неформальна) економіка, нелегальна економіка та кримінальна економіка.*

1. Легальна незареєстрована економіка - це незареєстрована в державних органах правомірна економічна діяльність, що підлягає обов'язковій реєстрації.

Наступні рівні графічної моделі представлені такими показниками:

1.1. Трудова міграція.

В Україні склалася ситуація, коли практично неможливо оцінити реальну міграцію населення. Як вважають фахівці, статистичні дані про кількість українців, що виїхали за кордон та про іноземців що перебувають на території України, не відповідають дійсності. Статистика відображає лише тих, хто офіційно оформив всі документи, але практично відсутня функціональна та нормативно-правова база визначення нелегального сектору. За даними незалежних дослідницьких центрів та Львівського обласного управління статистики, 57,8 тис. жителів області виїхало на заробітки за кордон у 2006 році, що на 40% більше ніж у 2001 р.

1.1.1. Економічні проблеми, які спричиняють трудову міграцію:

1.1.1.1. Відносно високий рівень бідності в Україні: мінімальна заробітна платня втратила роль найважливішої соціальної гарантії; незначний розмір пенсій вплинув на те, що люди пенсійного віку змушені жити за межею бідності.

1.1.1.2. Проблеми на ринку праці:

1.1.1.2.1. Велика диференціація в оплаті праці.

1.1.1.2.2. Наявність значної заборгованості із виплати заробітної плати та пенсій.

1.1.1.2.3. Нестача фінансових ресурсів Пенсійного фонду для виплати пенсій: у 2005 р. з Державного бюджету на фінансування пенсійних програм та покриття дефіциту коштів Пенсійного фонду для виплати пенсій надійшло майже 22,8 млрд. грн., що становить 34,6 % загального обсягу надходжень. У 2006 р. у Державному бюджеті України на покриття дефіциту коштів Пенсійного фонду виділено 7,29 млрд. гривень.

1.1.1.2.4. Збільшення боргу підприємств, установ, організацій зі сплати страхових внесків до Пенсійного фонду: станом на 1 січня 2006 р. сума боргу збільшилась порівняно з початком 2005 р. на 196,4 млн. грн. (на 18 %) і становила 1289,5 млн. грн., у тому числі по страхових внесках – 1068,6 млн. грн. (зростання з початку 2005 р. на 165,8 млн. грн. або на 18,4 %).

1.1.1.2.5. Наявність у значної частини працюючих фіктивних пільг зі сплати внесків до Пенсійного фонду.

1.1.1.2.6. Відсутність високоплачуваних та престижних вакансій на ринку праці: 80 % вакансій центру зайнятості – із зарплатою до 600 грн..

1.1.2. Демографічні проблеми (криза):

1.1.2.1. Зменшення чисельності населення України.

1.1.2.2. Зміна вікової структури населення: зменшення кількості дітей/молоді та зростання кількості людей похилого віку.

1.1.2.3. Високий рівень демографічного навантаження на працездатне населення.

1.1.2.4. Імміграція з країн третього світу в Україну, яка доповнюється відтоком сільського населення у великі міста і вимушеною внутрішньою міграцією з депресивних регіонів, приріст біженців, сезонна міграція працівників з колишніх союзних республік.

1.1.3. Соціальні наслідки трудової міграції:

1.1.3.1. Третина сімей заробітчанин уже розпалися або на межі розпаду.

1.1.3.2. Соціальне сирітство: у 25 % дітей області хтось з батьків працює за кордоном; у 4 % дітей – на заробітки виїхали обоє батьків.

1.1.3.3. Зниження соціального забезпечення в країні, оскільки уряд знижує контроль за дотриманням умов праці.

1.1.3.4. Порушення всіх прав неформально зайнятих працівників: вони не можуть подавати до суду, не можуть застрахувати себе проти різноманітних ризиків, отримують обмежений доступ до гарантованого суспільного захисту, навчальних та інших послуг.

1.1.3.5. Соціальна диференціація суспільства, яка є характерною і невід'ємною частиною ринкового господарства: в тіньову економіку масово залучаються саме представники малозабезпечених і маргінальних шарів: молодь, безробітні, робітники-мігранти.

1.1.4. Правові наслідки трудової міграції:

1.1.4.1. Відсутність ефективних механізмів моніторингу міграційних процесів.

1.1.4.2. Зсув у сфері трудових відносин у бік більшої неформальності і гнучкості як реакція на їх надмірну інституціоналізацію і регламентацію в попередні десятиріччя.

1.2. Нереєстрована і нерегульована трудова діяльність.

1.2.1. Отримання тіньових доходів фізичними особами.

1.2.1.1. Розвиток та розповсюдження «сірого» сектора економіки, де виникає феномен “паралельного” заробітчанства і не платиться жодних податків.

1.2.1.2. Вимушена тіньова діяльність фізичних осіб, викликана неадекватною соціальною політикою держави.

1.2.2. Порушення у сфері трудових відносин.

1.2.2.1. Самовільне заниження заробітної платні роботодавцем.

1.2.2.2. Довільне подовження трудового дня без внесення змін у трудову угоду.

1.2.2.3. Виплата частини легально отримуваної заробітної платні в “конвертах” або в натуральній формі.

1.2.2.4. Використовування праці жінок, підлітків та дитячої праці без належного оформлення.

1.2.2.5. 40% трудових відносин не оформляється офіційними угодами і трудовими контрактами.

1.2.2.6. Перебуваючи у оплачуваній державою декретній відпустці, жінки виїжджають за кордон на заробітки.

2. Легальна фіктивна (неформальна) економіка - це законно зареєстрована легальна підприємницька діяльність, що дає фіктивні результати, які відображають в діючій системі обліку і звітності як реальні; також – це система неофіційних взаємостосунків між законно існуючими зареєстрованими економічними суб'єктами, заснованими на їх особистих відносинах і безпосередніх зв'язках між ними замість і на додаток до офіційно встановленого порядку, тобто це економічна діяльність, яку не фіксують в звітності і контрактах.

2.1. Фіктивна підприємницька діяльність.

2.1.1. Підприємства малого та середнього бізнесу, які мають ліцензії, але організація праці на них, здебільшого, неформальна. Ці підприємства займаються псевдотіньовою або напівтіньовою діяльністю (приховують податки та штучно применшують платежі до бюджету, “адаптують” показники діяльності до тих, що вимагаються). Приклад такої поведінки суб'єктів господарювання – масова реєстрація малих підприємств на початок періоду оголошених податкових пільг і таке ж масове їх закриття по закінченню “податкових канікул”. Ця діяльність абсолютно законна, оскільки не ухиляється від вимог податкової системи, а пристосовується до неї, але вона набуває напівтіньового характеру.

2.1.2. Вимушена тіньова діяльність підприємств, яка спровокована неадекватною податковою політикою держави або системною корупцією. Вважається, що цей тип тіньової діяльності у принципі може перейти в прозору економіку за відповідних умов.

2.1.3. Неформальна “човникова” торгівля: тіньова як і щодо реєстрації та об'ємів, так і стосовно невідповідності якості, складу і споживацьких властивостей ввезених товарів.

2.2. Характер державного втручання в економіку.

Вважається, що частка економіки, що “йде в тінь”, знаходиться в прямій залежності від трьох параметрів - ступеня регулятивного втручання, рівня оподаткування і масштабів корупції.

2.3. Витрати на реєстрацію та ведення економічної діяльності:

2.3.1. Надзвичайно бюрократизований, складний процес реєстрації суб'єктів підприємницької діяльності.

2.3.1.1. Високі трансакційні витрати, пов'язані з реєстрацією підприємства в рамках закону: витрати на реєстрацію юридичної особи, на отримання ліцензії, на відкриття рахунку в банку, на отримання юридичної адреси і виконання інших формальностей.

2.3.1.2. Витрати продовження діяльності навіть в рамках закону (виплата податків, виконання вимог законодавства в області трудових відносин, виплати судових витрат при дозволі конфліктів в рамках легальної судової системи

2.4. Витрати, які несе підприємство при переході у неофіційний сектор економіки, які складаються з:

2.4.1. Витрат, пов'язаних із ухиленням від правових санкцій (оплата послуг податкових і інших фінансових консультантів, втрачена в результаті обмеження в цілях “непомітності” розмірів виробництва і реклами вигода, витрати на ведення “подвійної” бухгалтерії і втрати від виникаючих в зв'язку з цим труднощів обліку і контролю на підприємстві).

2.4.2. Витрат, пов'язаних із ухиленням від податків і нарахувань на заробітну платню

2.4.3. Витрат, пов'язаних із нелегальними процедурами розв'язання конфліктів. Розраховуються або у відсотках до обороту підприємства, або як еквівалент наданих криміналітетом послуг із захисту бізнесу.

3. Нелегальна економіка – це економічна діяльність, що порушує права інших суб'єктів господарювання і знаходиться у позаправовому полі.

3.1. Тіньова підприємницька діяльність.

3.1.1. Повністю неформальні підприємства, які будь-яким чином уникають державної реєстрації протягом максимально можливого періоду часу. Уникають сплати будь-яких податків і платежів, які зменшують їх дохід.

3.1.2. Оформлення підприємств на фіктивних осіб (померлих родичів), перекидання коштів на рахунки таких фірм спричиняє додаткове відмивання тіньових доходів. “Відмивання грошей” це заключний етап діяльності тіньового сектору

економіки, це процес легалізації незаконно одержаних доходів, тобто введення в легальний обіг грошових коштів, отриманих у результаті кримінальної діяльності, з прихованням реального джерела їхнього отримання, шляхом проведення гнучких операцій фінансового характеру із залученням основним чином банківського сектору економіки [142].

3.2. Тінізація доходів громадян України.

3.2.1. Основні чинники, які впливають на появу тінізації доходів.

3.2.1.1. Високе податкове навантаження на особисті доходи громадян і, зокрема, процент відрахувань до соціальних фондів. Загальне навантаження на фонд заробітної плати становить 50,5%.

3.2.1.2. Низька якість державних соціальних послуг, зокрема, які надаються медичними установами, закладами освіти та комунальними службами тощо, але які вимагають високої оплати.

3.2.1.3. Проблеми нестабільності податкового законодавства: велика кількість незареєстрованих Мінюстом нормативних актів, роз'яснень та листів Державної податкової адміністрації; такі роз'яснення або невірно тлумачать закон, або “розвивають” його положення з метою збільшення обсягів податкових надходжень або діють всупереч рішенням Вищого адміністративного суду України.

3.2.1.4. Високий рівень корупції та некомпетентність державних службовців: у рейтингу міжнародної організації “Transparency International” за рівнем корупції Україна займає 118 місце зі 180 країн світу, що становить головну перешкоду для інвестицій і розвитку бізнесу в державу.

3.2.1.5. Надзвичайно низький рівень довіри до державних інституцій.

3.2.1.6. Нерозвинутий ринок небанківських фінансових послуг: страхування дуже часто використовується в тіньових та напівтіньових фінансових схемах. Завдяки псевдострахованню деяким тіньовикам вдається знижувати базу оподаткування.

3.3. Проблема легалізації тіньових коштів громадян.

3.3.1. Обов'язкове декларування поточних доходів громадян як елемент легалізації доходів.

3.3.2. Включення в офіційну економіку заощаджень громадян, що перебувають за межами банківського обігу.

3.3.3. Повернення до офіційної економіки фінансового капіталу, що знаходиться за кордонами України: 210,6 млн.\$ у 2007 році перерахували в банки області наші земляки, що працюють за кордоном.

4. Кримінальна економіка – це заборонена державою економічна діяльність, яка тягне за собою кримінальну відповідальність.

4.1. Незаконні виплати “тіньовиків”-підприємців.

4.1.1. Хабарі урядовцям-корупціонерам: за даними Інституту соціальної та політичної психології АПН України 47% українців протягом 2007 року давали хабарі посадовим особам.

4.1.2. Плата криміналітету (за “дах”).

4.1.3. Плата в судах за вирішення справи на користь суб’єкта господарювання, який займається незаконною діяльністю.

Ознакою завершення процесу побудови «дерева цілей» є поява таких показників, які виражають альтернативні способи досягнення цілей, тобто мова йде про варіанти прийняття рішень, які забезпечують досягнення цілей.

Побудова “дерева цілей” забезпечує узгодження цілей не тільки в кількісному відношенні, але й дає можливість провести деяку оцінку їх вагомості та значимості. Доцільно провести ранжування цілей, яке здійснюється на основі експертних оцінок. Кожна із зазначених цілей може бути оцінена за критерієм важливості через встановлення сукупності рейтингових коефіцієнтів для створення *програмного комплексу заходів* зниження рівня тіньової економіки і підвищення економічної безпеки на мезорівні. На підставі числових коефіцієнтів цільових показників можна встановити зв'язок між цілями та їх домінування в системі цілей. Зміст провідних цілей територіального управління формує пріоритетні цілі державних програм економічної безпеки мезосистеми.

Вибір показників кожної групи, які підпорядковані задачі формулювання проблеми для побудови “дерева цілей” здійснено на основі:

1) очного опитування експертів у формі анкетування;

- 2) заочного опитування експертів по одній із модифікацій дельфійської методики;
- 3) імітаційного опитування експертів, тобто аналізу наукової літератури з питань оцінки масштабів тіньової економіки, коли автори розглядаються як експерти, а притаманні їм погляди, - як експертні оцінки за попередньо визначеним набором запитань;
- 4) порівняльного аналізу системи соціально-економічних показників в сучасній науковій літературі.

Попередні результати показують, що ефективність вищезначених методів суттєво відрізняється, але достатньо висока, щоб вважати їх застосування, в загальному, виправданим.

Побудоване “дерево цілей” є, по-суті, способом визначення структури соціальної складової тіньової економіки регіону і визначення цільових програм зниження сектора тіньової економіки.

Проблемний напрям обумовлює визначення основних проблем і організаційну сукупність заходів зниження тіньової економіки з урахуванням таких категорій як час, структура, галузь, зовнішнє середовище, матеріальні та фінансові ресурси. Цей напрям тісно пов'язаний із прогнозуванням розвитку економічної системи регіону як макросистеми і передбачає розв'язання наступних першочергових проблем і прикладних задач:

- державна підтримка розвитку регіону;
- збалансованість галузевого розвитку;
- реалізація соціальних програм в регіоні,
- соціальна захищеність населення;
- збалансованість виробництва і т.д.

Система програмного комплексу заходів детінізації економіки регіону з урахуванням предметно-орієнтованого графу наведена на рис. 2.12.

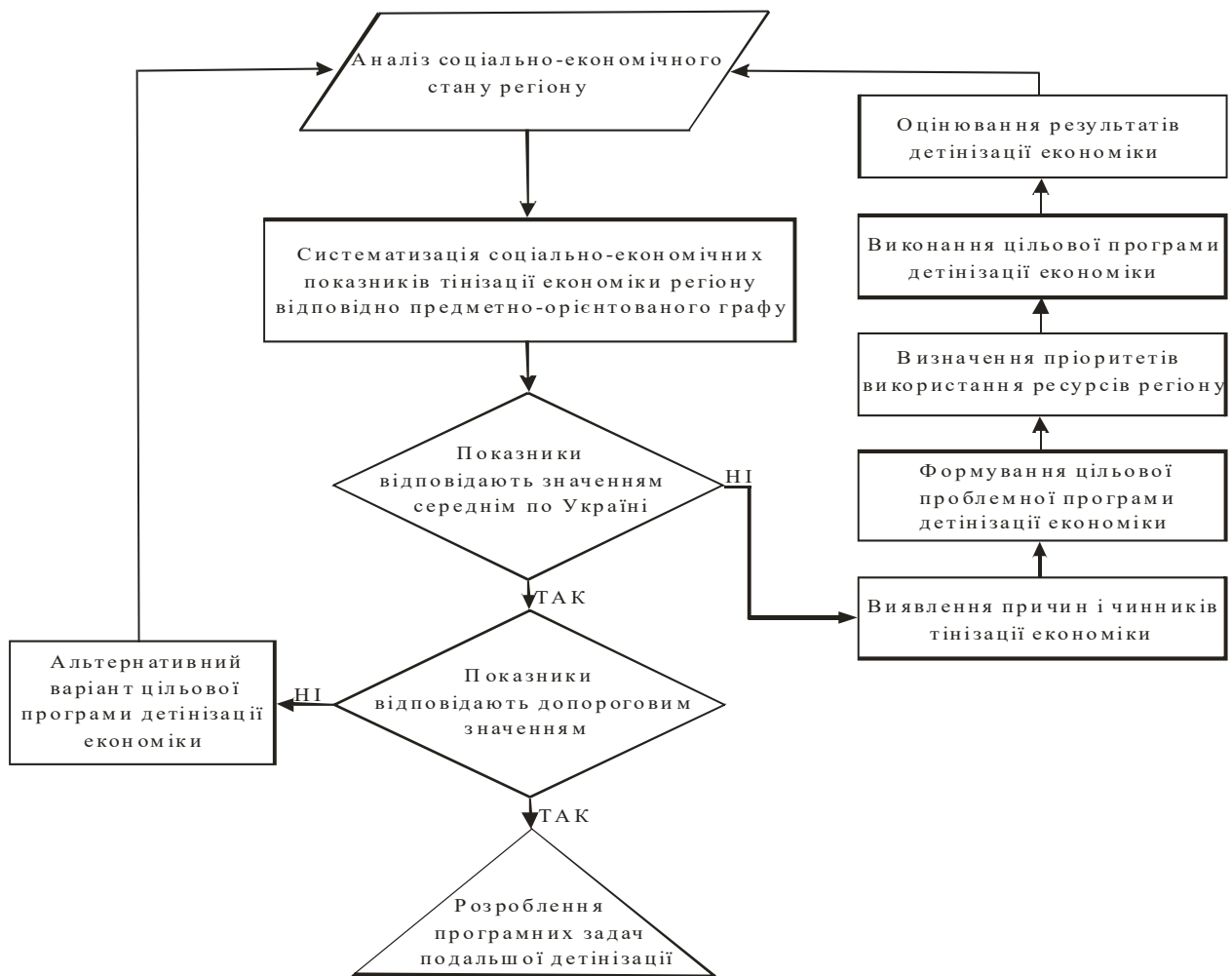

Рис. 2.12. Система програмного комплексу заходів детінізації економіки регіону

Застосування проблемно-цільових методів пов'язане із проблемами підтримки національної та регіональної економічної безпеки і опосередковано впливає на соціальну захищеність населення.

Стратегічний характер задач, пов'язаних із зниженням рівня тіньової економіки, призводить до підвищення захищеності ієрархічних економічних систем, що забезпечує оптимальний розвиток господарського комплексу. Ієрархія проблем може бути зумовлена такими чинниками:

- тенденціями світової інтеграції та глобалізації;
- темпами і масштабами світового зростання, їх впливом на національну та регіональну економічні системи;
- проблемами ресурсозбереження;

- інноваційними процесами;
- галузевою та регіональною структуризацією;
- узгодженням системи соціально-економічних показників із синхронізацією змін національної економічної системи;
- поєднанням концентрації та спеціалізації виробництва із специфікою регіону;
- удосконаленням управління і стратегічним прогнозуванням розвитку мезосистеми.

Дослідження зниження впливу тіньової економіки через соціально-економічні показники за проблемно-цільовим методом характеризується складністю розв'язання, багатоцільовою сукупністю заходів, спрямованих на концентрацію зусиль та ресурсів, визначає новизну аспектів технічних і організаційних рішень.

2.3.2. Критеріальний підхід до моделювання цілей тіньової економіки через соціально-економічні показники.

Цілеспрямований характер тіньової економіки проявляється через свідому діяльність її суб'єктів, і система заходів щодо зниження рівня тіньової економіки полягає у формуванні конкретних цільових дій та організації заходів щодо їх виявлення.

Мета зниження впливу ТЕ є *концептуальною моделлю* конкретного суб'єкта цього процесу. З певної точки зору застосування ПБЦМ можна розглядати як інформаційний процес: узгодження мети (дохід, накопичення капіталу) і ресурсів. А тому успіх застосування цих методів визначається етапом дослідження цілей. Для інструментального використання категорії цілей у плануванні заходів щодо зниження і запобігання ТЕ необхідно описати формально концептуальну модель цілі.

У загальному випадку економіко-математичного моделювання концептуальну модель цілі пов'язують з поняттям критерію оптимальності, тобто *оптимізацією цільової функції*. Можна визначити, що ці дві концепції (два класи моделей)

не протирічать, а лише доповнюють одна одну. При цьому специфічною є задача структуризації цілей і перехід до кількісних показників. Вибір стратегічних цілей і структуризація цільових показників залежать від наступних факторів:

- 1) рівня економічного, соціального, політичного розвитку регіону, що накладає обмеження на вибір цілей;
- 2) сутності зовнішньоекономічних та зовнішньополітичних факторів;
- 3) сукупності ціннісних орієнтирів, які притаманні регіону.

Вибір цілей – це ітераційний процес узгодження можливих ресурсів і цільових показників, а також способи перетворення ресурсів у “цільовий конкретний продукт”. Підкреслюючи ітераційний характер формування цілей зниження реальної тіньової економічної системи, сукупність соціально–економічних показників слід розділити на два класи: функціональні та предметні. Перші - пов’язані з потребами у певних функціях і властивостях, зокрема:

- потреба в інформаційному забезпеченні;
- потреба освітнього та фахового рівня управлінців певної ланки;
- потреба захисту від техногенних катастроф;
- потреба соціального захисту населення;
- потреба захисту від шкідливих впливів зовнішнього середовища та ін.

Предметні показники фіксують потреби у конкретних об’єктах або властивостях, які мають кількісні значення.

Структура функціональних потреб, яка відтворюється системою соціально-економічних показників у загальному випадку, характеризується чотирма компонентами:

- 1) структурні потреби (для удосконалення системи соціально-економічних показників);
- 2) показники (потреби), що забезпечують неперервність динаміки системи;
- 3) вимоги до зовнішнього середовища;
- 4) зустрічні вимоги з боку зовнішнього середовища.

Такий поділ дає можливість конкретизувати заходи щодо зниження тіньової економіки, а саме:

- удосконалення системи управління конкретним управлінським об'єктом;
- удосконалення структури соціально-економічної мезосистеми;
- створення потенціалу для майбутнього розвитку мезосистеми;
- забезпечення стабільності та динаміки розвитку мезосистеми;
- певні зовнішні вимоги.

Процес формулювання та конкретизації цілей в масштабах тіньової економіки отримує своє інформаційне відображення в системі планування заходів зниження рівня тіньової економіки. Саме щодо неформального сектора повинні бути вироблені специфічні форми моделювання процесів вибору цілей впливу. Їх особливістю є велика частка неформальних процедур і факторів, які враховуються методами активізації інтуїції та досвіду дослідників. Така ситуація ускладнює перевірку адекватності концептуальних моделей реальної економічної діяльності у сфері тіньової економіки. При цьому моделлю цілі є деяка сукупність соціально-економічних показників, які виражають ступінь тінізації на рівні регіону або галузі. Такі показники необхідно перевести у числові значення ресурсів або потреб. Ці кількісні характеристики відтворюють цільові показники. Недостатньо чітка організаційна процедура, технологічне та інформаційне оформлення процесу формування цілі може призвести до ускладнення реалізації цільового принципу. А тому проблему моделювання цілей слід трактувати як формулювання критерію оптимальності. Цей напрям узгоджує критерії оптимальності із деякими макроекономічними показниками впливу тіньової економіки.

Привабливість оптимізаційного підходу полягає у відносно простій реалізації розрахунків за відповідною моделлю, а основний недолік – в спрощеному представленні економічних цілей, що знижує їх практичну значимість.

Формулювання критерію оптимальності полягає у конструюванні функції корисності при певних обмеженнях. При практичному застосуванні такого підходу складність полягає у відмінностях моделі всього процесу тіньової економіки і моделювання її цілей у вузькому розумінні, оскільки всякий критерій оптимальності є моделлю цілі і відтворює лише частину процедури, а мета розглядається як деякий стан тіньової економіки. Процес розв'язання задачі оптимізації критерій оптимальності при певних обмеженнях перетворює мету у конкретні засоби, що

відповідають суспільним потребам. А отже, процес вибору мети на критеріальному принципі фактично не моделюється, адже шуканий розв'язок визначається значеннями параметрів (змінних) цільової функції й обмежень та залежить від математично сформульованих залежностей і зв'язків.

Критеріальний підхід до моделювання процесу вибору цілей не дає практично можливості формалізувати саме соціально-економічні показники критеріальної форми опису цілей. Звідси можна зробити висновок, що повна проблема моделювання процесу вибору цілей - це проблема побудови адекватної моделі всієї тіньової економіки. Враховуючи такі аспекти, як гетерогенність інтересів і цілей учасників тіньової економіки, невизначеність та неповноту інформації, яку використовують для прийняття рішень, варто обрати лише один аспект формування цілей, а саме підвищення соціальної безпеки Львівського регіону.

Отже, аналіз моделювання цілей у тіньовій економіці дає змогу виділити часткову мету і частковий об'єкт (процес) економіко-математичного моделювання: формування первинного варіанту мети, яка коректується при узгодженні з ресурсами. Цей варіант мети і стає основою побудови критерію оптимальності. Ядром цього процесу є встановлення структури суспільних і особистісних потреб, номенклатури їх соціально-економічних показників, задання прогнозованих значень цих показників і виявлення відносних пріоритетів у їх реалізації.

Подальша декомпозиція цілей дає можливість отримати детальну систему соціально-економічних показників, що відтворюють функціональні характеристики стану тіньової економіки і саме ці показники слід називати *функціональними цільовими нормативами (ФЦН)*, що мають бути допоміжними інструментальними засобами для формування бажаного рівня тіньової економіки. Безпосереднє експертне визначення значень ФЦН приймається як цільовий орієнтир.

Формування кількісної моделі на засадах проблемно-цільового методу передбачає розв'язання задачі – визначення структури кінцевого результату і формування його оцінок з точки зору реалізації цілей.

В контексті зниження тіньової економіки формулювання цілей вимагає особливо виваженого, економічно обґрунтованого підходу, координації дій управлінських суб'єктів на всіх рівнях, оскільки кінцевим результатом застосування про-

блемно-цільового методу є підвищення соціальної безпеки регіону та ефективного використання трудового потенціалу.

Механізм зниження тінізації, перш за все, є динамічною системою елементів, що взаємодіють та визначають процес становлення та розвитку взаємовідносин між суб'єктами господарювання та державою. Відповідно, основними важелями у цьому механізмі будуть виступати інститути державної влади.

Враховуючи думку О.О. Беляєва [111], автор вважає, що механізм зниження тінізації економіки країни – це система комплексно взаємопов'язаних та взаємодіючих передумов, засобів, елементів та заходів, за допомогою яких створюються відповідні умови для додержання законності та прозорості економічних відносин. Передбачається, що він включає в себе наступні елементи:

- об'єктивний та всебічний моніторинг економічних відносин в країні з метою виявлення та прогнозування динаміки внутрішніх та зовнішніх загроз легальним економічним взаємовідносинам;
- формування порогових, гранично-допустимих значень соціально-економічних показників, недотримання яких призведе до нестабільності економічних відносин;
- діяльність держави у сфері виявлення та попередження загроз легальному функціонуванню економіки та забезпеченні пріоритетних напрямків економічної політики.

Слід зазначити, що створення механізму детінізації економічних відносин не в змозі абсолютно захистити від всіх загроз чи їх наслідків, а отже, слід визначити конкретну величину допустимих збитків.

Закономірністю тіньових операцій є те, що вони не обмежені економікою, а проникли практично у всі сфери суспільних відносин. Для впровадження ефективного механізму детінізації слід переглянути взаємовідносини та закономірності взаємовідповідальності основних учасників діяльності підприємств (власників, акціонерів, працівників).

Економічними заходами слід вважати забезпечення на ґрунті грошово-кредитної, податкової, митної та бюджетної систем сприятливого конкурентного середовища для розвитку підприємництва.

Щодо правових заходів, то законодавче та нормативно-правове забезпечення прозорих економічних відносин: посилення покарань чи відповідальності за порушення; імплементація тимчасових нормативно-правових актів, що будуть стосуватися найбільш тінізованих галузей; податкові пільги, канікули чи амністія для легалізації некримінальних капіталів.

Інформаційні заходи передбачають забезпечення суспільного сприйняття щодо дій в напрямку детінізації, формування суспільної свідомості тощо. Адміністративні ж передбачають створення відповідного макроекономічного регулювання та мають гарантувати формування сприятливої відтворювальної структури національної економіки.

Організаційні заходи повинні бути зосереджені на поєднанні процесів детінізації із гармонізацією загальнодержавних, регіональних та місцевих інтересів із інтересами підприємництва на основі тісного співробітництва між органами влади та представниками приватного бізнесу.

Для ефективного функціонування механізму детінізації економіки країни, на думку дисертанта, слід забезпечити наступні передумови:

- зниження рівня корупції;
- посилення відповідальності представників владних структур;
- формування ефективного та прозорого конкурентного середовища;
- повна відсутність тиску на підприємців;
- гарантування законодавчого захисту та ефективною судовою системою;
- усунення суперечностей в нормативних актах;
- забезпечення достатнього рівня соціальної захищеності;
- налагодження більш ефективною взаємодії між контролюючими та правоохоронними органами;
- формування єдиної державної політики у напрямку протидії тіньовій економіці;
- оптимальне поєднання адміністративно-правових та економічних важелів;
- налагодження міжнародного співробітництва у сфері детінізації та боротьбі з відмиванням коштів.

Висновки до розділу 2

У другому розділі дисертаційної роботи досліджено соціальну та економічну складові економічної безпеки держави та виявлення тіньових аспектів в цій сфері на прикладі регіону. Явище тіньової економіки досліджено з точки зору комплексного підходу, який дає змогу поєднати економічні фактори об'єкта дослідження із соціальними та доповнити ієрархію рівнів економічної безпеки.

Соціально-економічний аналіз регіону при дослідженні процесів тінізації проведено в контексті системного вивчення мезоекономічних об'єктів з урахуванням властивостей цілісності та ієрархічності щодо системи загалом. Методологія системного аналізу при вивченні неформальної економіки дає змогу враховувати вплив невизначеності у поєднанні з людським фактором у вигляді суб'єктивних суджень та інтуїції експертів.

Автором здійснено групування регіонів України за сферою впливу соціальних чинників на ринкові перетворення макроекономічного середовища. В окремих регіонах держави протягом тривалого часу зберігається соціально-політична напруженість, що визначає необхідність формування та утвердження регіональної безпеки як найвагомішої складової системи національної безпеки України. Автором встановлено домінування соціально-демографічних чинників над адміністративно-правовими в контексті регіональної безпеки та вдосконалено класифікацію методів оцінки тіньової економіки.

В дисертаційному дослідженні виділено та проаналізовано основні соціально-демографічні показники, які слугують інформаційною основою для аналітичного дослідження та оцінки соціальної складової тіньової економіки, зокрема, зайнятість, рівень явного та прихованого безробіття, оплата праці, рівень її заборгованості, рівень платоспроможного попиту, масштаби бідності в країні, індекс концентрації доходів, критичної маса малого підприємництва, рівень нелегальної трудової міграції та коефіцієнт злочинності.

За системою показників, які виявляють стан сфери зайнятості та ступінь її відповідності критеріям формування продуктивної зайнятості, автором здійснено класифікацію регіонів України, а також вперше проведено групування регіонів

України за параметрами, що формують фактор економічної активності та рівень його залученості до сфери тіньових економічних відносин.

Вперше запропоновано проблемно-цільовий підхід в контексті довготермінового прогнозування стану тіньової економіки, що базується на ідеї програмно-цільового підходу. При дослідженні соціально-економічних показників тінізації економіки як системи автор виділяє, перш за все, проблеми, які спричиняють явище тінізації. Запропоновано теоретичний підхід до моделювання цілей тіньової економіки через соціально-економічні показники, які виражають ступінь тінізації на рівні регіону або галузі. Формування кількісної моделі на засадах проблемно-цільового методу передбачає розв'язання задачі – визначення структури кінцевого результату і формування його оцінок з точки зору реалізації цілей.

Ієрархію цілей в процесі зниження тінізації економічної системи автор зображає графічною моделлю – предметно-орієнтованим графом, який виражає їх взаємозв'язок та взаємопідпорядкування. Побудоване “дерево цілей” є способом визначення структури соціальної складової тіньової економіки регіону і основою створення комплексу заходів для зниження рівня тіньової економіки і підвищення економічної безпеки на мезорівні.

В рамках дослідження соціальної складової тіньової економіки автором було проведено дослідження шляхом опитування експертів у формі анкетування на 38 підприємствах Західного регіону України серед керівників та безпосередніх власників підприємств різних форм власності, що дало змогу здійснити вибір показників кожного рівня ієрархії для побудови “дерева цілей”.

РОЗДІЛ 3. ПРОФІЛАКТИКА ТІНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

3. 1. Прогнозування тінізації економіки на основі економіко-математичного моделювання

3.1.1. Однофакторна економіко-статистична модель динаміки розміру тіньової економіки

Розглянемо методологічні підходи до прогнозування та планування макроекономічних показників тіньової діяльності. Передбачення в області впливу тіньового сектора економіки на соціально-економічний розвиток держави в цілому суттєво утруднені спектром факторів невизначеності, які усунути практично неможливо. В зв'язку з цим, головною методологічною проблемою економічного прогнозування і довготермінового передбачення впливу тіньової економіки є розроблення методів прийняття оптимальних рішень в умовах, коли не всі фактори, які впливають на ефективність рішення, чітко визначені. Такі прогнози можуть успішно вирішуватися лише в результаті реалізації на ЕОМ комплексу оптимізаційних, економетричних чи статистичних моделей, які адекватно відображають закономірності перебігу економічних процесів в різних галузях, тенденції зміни параметрів тіньової економіки за певні періоди часу і ієрархію цілей, які змінюються залежно від перебігу соціально-економічних процесів в Україні на етапі формування відкритої ринкової економіки.

Одним з основних напрямів економічного прогнозування параметрів тіньової економіки є використання підходів, пов'язаних із застосуванням економіко-математичного моделювання, однак слід зазначити, що інтерпретація результатів, отриманих за допомогою моделей при обчисленні показників неофіційної економіки, не є остаточною і вимагає доповнення, в першу чергу, евристичними методами. Подібна проблема є загальною при моделюванні, оскільки за межами моделі завжди залишається ряд неврахованих факторів, а також потрібно врахувати суттєву динаміку процесу розвитку тіньової економіки, часту зміну форм і методів діяльності на тіньовому ринку.

Однак обмежені можливості не зменшують ролі економіко-математичного моделювання і ефективності використання моделей для аналізу варіантів і прий-

няття рішень, особливо при довготерміновому прогнозуванні, коли процес доступу до об'єктивної інформації суттєво ускладнений.

На даний час для комплексного аналізування та прогнозування зміни показників тіньової економіки застосовується економіко-математичне моделювання. У більшості з них спостерігаються елементи дублювання стосовно розрахованих показників. В той же час результати розрахунків одночасових ідентичних показників в тих самих країнах або в ідентичних регіонах чи галузях не співпадають. В зв'язку з цим виникає проблема об'єднання різних моделей в єдину систему, в якій потрібно максимально врахувати всі переваги і подолати недоліки кожної моделі.

Зосередимо увагу на макроекономічних моделях, в яких можна розглядати весь господарський комплекс України як єдине ціле, зокрема, розглянемо багатосекторні, багатогалузеві або регіональні макроекономічні моделі, в яких сумування за всіма секторами економіки, регіонами чи галузями, представленими в моделі, дає сумарний результат для країни в цілому.

Всі фактори, які причетні до аналізу тіньової діяльності об'єкта господарювання, можна розподілити на дві основні групи:

- 1) не залежні від діяльності об'єкта (зовнішні або екзогенні фактори);
- 2) залежні від діяльності об'єкта (внутрішні або ендогенні) [110].

При побудові макроекономічної моделі тіньової економіки виникає *три основні проблеми*. Першою проблемою є встановлення співвідношення між ендогенними та екзогенними змінними, яке визначає ступінь автономності функціонування кожної моделі. Чим менша кількість екзогенних змінних в моделі, тим вищою буде ступінь її автономності. Необхідно побудувати таку детерміновану макроекономічну модель, де кількість екзогенних змінних буде мінімальною, а в якості параметрів виступають відносні економічні показники, які широко використовуються, і провести відбір змінних згідно з цією умовою.

Другою є проблема пошуку співвідношення між параметрами, які є умовно незмінні в часі або змінюються за заздалегідь відомим законом, і тими, які некоректно буде екстраполювати за межі інтервалу часу, що досліджується. Оскільки кожен із параметрів досліджуваної моделі є суттєво обмеженим за рахунок певної сукупності суміжних показників, то зміна значень останніх неминуче приведе до зміни параметрів моделі. У цьому разі існуватиме і сукупність взаємопов'язаних елементів, і, виходячи із властивостей системного аналізу, можемо говорити про взаємопов'язану систему, відобразити вплив якої на результати прогнозованих розрахунків дуже складно.

Третьою проблемою є врахування невизначеності факторів зовнішнього середовища. Невизначеність економічних явищ унеможлиблює одержання знань про умови функціонування соціо-економічних систем, які не є очевидними, але впливають на вирішення проблем управління. Врахування невизначеності при оцінці рівня тінізації економіки на мезорівні є настільки вагомою проблемою, що ігнорувати її вплив неможливо.

Незалежно від рівня дослідження економічних об'єктів виділяють три основних джерела виникнення невизначеності: динаміку, вплив людського фактора та складність економічного об'єкта. Загальною ж причиною виникнення невизначеності є недостатня надійність і обсяг інформації, на основі якої приймаються рішення про віднесення того чи іншого економічного явища до об'єкту офіційної чи неофіційної статистики.

Поведінка економічного об'єкта в часовому розрізі обумовлена впливом мети, умов зовнішнього середовища, розвитком науково-технічного прогресу, які змінюють його економічну сутність. Складність системи управління тіньовою економікою як досліджуваного об'єкта визначається його розмірами, ієрархією, неможливістю повної формалізації структури і внутрішніх взаємовідносин.

Невизначеність характеризується множиною значень факторів, яка різними авторами визначається як множина випадків, альтернатив, зон невизначеності. Під невизначеністю слід розуміти її множину станів зовнішнього та внутрішнього середовища, оскільки саме під їх впливом, в основному, формуються відносини у неформальній економіці. Характерною ознакою «тіні» є нечітке формулювання цілей і нечітко встановлені взаємозв'язки між діями і наслідками, що, в першу чергу, потребує врахування невизначеності.

Процес аналізу тіньового ринку регіону чи держави в цілому обов'язково містить в собі елементи передбачення майбутнього, тобто необхідне з'ясування внутрішніх і зовнішніх умов функціонування керованої мезосистеми (області, галузі, регіону). Сучасні умови господарювання передбачають, що значна частка вітчизняних підприємств працюють в умовах неформальної економіки та змушені пристосовуватися до цілого ряду обмежень.

Ступінь невизначеності зовнішніх умов діяльності суб'єкта господарювання в умовах тінізації економіки залежить від характеру невизначених факторів, тобто існує ефект розширення множини невизначених факторів при збільшенні терміну процесу прийняття рішення.

Тіньова економіка – це парадоксальна, але і рівнозначна за капіталом складова частина реальної вітчизняної економіки. Однак, причини такого явища багатогранні й, очевидно, залежать від багатьох випадкових факторів, вплив яких можна досліджувати за допомогою імовірісно-статистичних методів.

Кореляційний і дисперсійний або факторний аналіз – це сукупність статистичних методів аналізу результатів спостережень випадкового експерименту, які залежать від різних одночасно діючих випадкових факторів і виявляють приховані причини кореляції певних ознак (змінних).

У питанні статистичного дослідження, здебільшого, основну увагу доцільно зосередити на основних ознаках генеральної сукупності, серед яких виділяємо дві

випадкові змінні X та Y . Розглянемо вибірку сукупність скінченного обсягу, наприклад, n . Тоді елементами вибірки є пари чисел (x, y) , а частоту появи цих значень позначимо n_{xy} . Результати вибірки зручно записати у вигляді таблиці:

$x_i \backslash y_j$	y_1	y_2	y_k	n_{xi}
x_1	$n_{x_1y_1}$	$n_{x_1y_2}$	$n_{x_1y_k}$	$n_{x_1} = \sum_{j=1}^k n_{x_1y_j}$
x_2	$n_{x_2y_1}$	$n_{x_2y_2}$	$n_{x_2y_k}$	$n_{x_2} = \sum_{j=1}^k n_{x_2y_j}$
.....
x_m				
n_{y_j}				

У цьому випадку $\sum_{i=1}^m \sum_{j=1}^k n_{x_i y_j} = n$ - обсяг вибірки. Якщо таблицю доповнити стовпчиком сумування частот по рядках, тобто $n_{x_i} = \sum_{j=1}^k n_{x_i y_j}$ і рядком $n_{y_j} = \sum_{i=1}^m n_{x_i y_j}$ - сумування по стовпчиках, то отримаємо кореляційну таблицю. Величини n_{x_i} - це частота варіанти x_i , n_{y_j} - це частота варіанти y_j .

Сумісний розподіл ймовірностей випадкового вектора (X, Y) характеризується такими числовими характеристиками, як математичне сподівання $M[X]$ та $M[Y]$, які в сукупності визначають центр розподілу значень (x, y) , а також дисперсіями $D[X]$ та $D[Y]$, які визначають розсіювання відносно центра розподілу. Обчислення числових характеристик - це перший етап у дослідженні статистичних випадкових величин.

Як приклад, розглянемо ситуацію, яка характерна для прикордонних регіонів, а саме залежність між обсягом товару, який легально перевозиться через митний кордон держави, і часткою незадекларованого обсягу товару.

Розглянемо ввіз товару на суму від 50 тис. грн. до 150 тис. грн., який задано інтервальним варіаційним рядом з інтервалом в 20 тис. грн.: 50-70, 70-90, 90-110,

110-130, 130-150. Для спрощення обчислень замінимо інтервальний ряд значень змінної x_i на дискретний варіаційний ряд, вибравши середини інтервалів, і розглянемо частку y_j не задекларованого товару у відсотках від 0% до 50%.

$x_i \backslash y_j$	0	10	20	30	40	50	n_{xi}
50	4	4	3	2	3	4	20
60	5	4	2	3	2	4	20
80	4	5	5	4	5	2	25
100	3	4	5	6	4	3	25
120	2	2	3	2	3	3	15
140	2	1	2	3	3	4	15
n_{yj}	20	20	20	20	20	20	

Отже, загальний обсяг вибірки становить $n=120$.

Математичні сподівання оцінимо за формулами:

$$M[X] = \bar{X} = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^m n_{xi} x_i = \frac{1}{120} (20 \cdot 50 + 20 \cdot 60 + 25 \cdot 80 + 25 \cdot 100 + 15 \cdot 120 + 15 \cdot 140) \approx 88,3.$$

$$M[Y] = \bar{Y} = \frac{1}{n} \sum_{j=1}^k n_{yj} y_j = 25$$

Центр статистичного розподілу значень випадкових величин – це точка (88,3; 25). Це означає, що середня вартість товару, що перевозиться протягом певного часу становить 88,3 тис. грн., при чому частка незадекларованого товару складає 25%.

Дисперсії і середні квадратичні відхилення обчислюються за формулами:

$$D[X] = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^m n_{xi} x_i^2 - \bar{x}^2 = \frac{1}{120} (20 \cdot 50^2 + 20 \cdot 60^2 + 25 \cdot 80^2 + 25 \cdot 100^2 + 15 \cdot 120^2 + 15 \cdot 140^2) - (88,3)^2 \approx 8953$$

$$\sigma_x = \sqrt{D[X]} \approx 299.$$

$$D[Y] = \frac{1}{n} \sum_{j=1}^k n_{y_j} y_j^2 - \bar{y}^2 = \frac{1}{120} * 20(10 + 20 + 30 + 40 + 50) - 25^2 = 29,17$$

$$\sigma_y = \sqrt{D[Y]} = \sqrt{29,17} = 17\%$$

Отже, відхилення незадекларованого обсягу може досягати 17%.

Слід відзначити, що за допомогою кореляційного аналізу можна встановити зв'язки між випадковими величинами, що характеризують певне явище. Зауважимо, що точкові оцінки числових характеристик $M[X]$ та $M[Y]$ у більшій мірі характеризують самі величини X та Y , ніж зв'язки між ними, тобто як систему, хоча встановлення статистичних зв'язків є більш важливим.

Саме факторний аналіз є методом виявлення прихованих причин кореляцій, але інтерпретація суттєво відрізняється від загального трактування в кореляційному аналізі. У факторному аналізі розглядаються сумісні зміни змінних під впливом прихованих причин-факторів. За множиною кореляцій показників результату діяльності в тіньовій економіці криється основна причина - загальний фактор. Звичайно, існує не один, а декілька факторів, які враховуються у випадку багатфакторного аналізу.

Певні показники (ознаки, очікувані результати) інтерпретуються як статистичні зв'язки, які обумовлюються дією цих факторів. Вибір факторів зроблено на основі економічного аналізу, проведеного в підрозділі 2.2.

Застосування факторного аналізу до побудови моделі аналізу впливу різних показників на динаміку тіньової економіки обумовлено наявністю впливу одночасно діючих випадкових факторів впливу, вибір найбільш важливих з них та оцінку їх впливу. Вплив різних факторів кількісно можна охарактеризувати деякою випадковою величиною. Згідно основної ідеї дисперсійного аналізу, дисперсію випадкової величини розкладають на незалежні випадкові доданки, кожен з яких характеризує вплив того чи іншого фактора або їх взаємозв'язок. Обчислені дисперсії необхідно співставити, що дасть змогу оцінити вагомість впливу факторів на дослідження випадкової величини.

Розглянемо випадкову величину X , а \bar{X} і σ_x^2 - середнє значення і дисперсія, які є параметрами закону розподілу і характеризують основні властивості розподілу - центральне положення та розсіювання. Нехай A та B - фактори, які впливають на X і відхилення X від \bar{X} при дії факторів A та B можна подати у вигляді суми, наведеної у формулі 3.2.

$$X - \bar{X} = \alpha + \beta + \gamma, \quad (3.2.)$$

де α - відхилення, що зумовлене фактором A ;

β - відхилення, що зумовлене фактором B ;

γ - відхилення, що обумовлене іншими випадковими факторами і найчастіше це похибки обчислень.

Величини α , β та γ - незалежні випадкові величини. При статистичному аналізі залежність випадкових величин описується функцією регресії і може бути використана для прогнозування значень випадкової змінної, якщо відомі значення іншої випадкової змінної. Точність такого прогнозу визначається дисперсією умовного закону розподілу. Саме тому, дисперсію залежної випадкової змінної розкладають на компоненти, які обумовлені контрольованими факторами. В ролі факторів розуміють як внутрішні, так і зовнішні причини зміни залежної випадкової величини X .

Тоді має місце рівність:

$$\sigma_x^2 = \sigma_A^2 + \sigma_B^2 + \sigma_\gamma^2,$$

де σ_A^2 та σ_B^2 - дисперсії факторів A та B , а σ_γ^2 - залишкова дисперсія.

Порівнюючи σ_A^2 з σ_γ^2 (або σ_B^2 з σ_γ^2), можна встановити ступінь впливу факторів A та B порівняно з неврахованими факторами.

На основі статистичних даних, які записані в фактор-матриці можна оцінити $\sigma_A^2, \sigma_B^2, \sigma_\gamma^2$ і за певними критеріями їх вплив на досліджувану величину.

Досить часто серед всіх факторів один вибирають як домінуючий і тоді розглядають однофакторний комплекс. Крім того, однофакторний аналіз є загальним і використовується у багатфакторній моделі.

Розглянемо спочатку вплив лише одного випадкового фактора на один із можливих показників динаміки тіньової економіки, тобто розглянемо однофакторну модель. Така статистична модель припускає, що вплив на ефективність кожного показника реагує на зміни інших факторів. Для структури вітчизняної тіньової економіки, припустимо, що існує лише один фактор впливу – дохід на тіньовому ринку. Безумовно, більш корисними та інформативними є багатфакторні статистичні моделі, оскільки фактичні доходи за тим чи іншим показником чутливі не лише до змін дохідності тіньового ринку, але й до змін багатьох факторів. Вважаємо, що якщо дохідність тіньового ринку не може бути досліджена (не вловлюється) статистичною факторною моделлю, то вона є дуже специфічною і, отже, не корелюється з іншими факторами (показниками). Отже, статистична факторна модель – це ефективний засіб управління показниками тіньової економіки. У більшості випадків вона дає важливу інформацію для обчислення очікуваного доходу на тіньовому ринку.

Розглянемо модель, в якій вважаємо, що при характеристиці впливу тіньової економіки дохідність окремої галузі (чи підприємства) залежить від одного головного показника, наприклад, F_t . Така модель лише виокремлює головний фактор, а значить, не зменшує загальної точки зору.

У цьому випадку розглянемо рівняння лінійної регресії впливу тіньової економіки на дохідність окремої галузі:

$$D_t = a + bF_t + X_t, \quad (3.3)$$

де D_t - дохідність галузі за час t . Розглянемо деякий часовий інтервал $[0, t]$, який здебільшого становить 1, 3 або 5 років;

X_t - випадкова величина, що характеризує специфічну дохідність за період t ;

a - початковий (нульовий) фактор впливу на F_t ;

F_t - передбачуваний приріст показника за період t ;

b - чутливість до передбачуваного темпу зростання показника F_t .

Для дослідження цієї моделі необхідно розглянути вибірку спостережуваних даних, за допомогою якої можна визначити коефіцієнти a та b методом найменших квадратів. Така вибірка характеризує темпи зростання вибраного показника тіньової економіки або допустиму дохідність D_t по роках чи кварталах.

Форма зв'язку між D_t і F_t задається лінійною функцією, що обумовлено двомірним нормальним законом розподілу пари випадкових величин F_t та D_t , при цьому коефіцієнти a та b вибирають так, щоб виконувалася наступна умова: сума квадратів відхилень отриманих значень D_t від теоретичного значення $D_t = a + b F_t$ була мінімальною. Отже,

$$Q = \sum_{i=1}^n (D_{t,i} - a - b F_{t,i})^2 = Q_{\min}.$$

Значення коефіцієнтів отримуємо, розв'язуючи систему нормальних рівнянь за допомогою пакету Excel або Статистика.

Значення коефіцієнтів регресії:

$$a = \frac{\sum D_t \sum F_t^2 - \sum F_t \sum D_t F_t}{n \sum F_t^2 - (\sum F_t)^2},$$

$$b = \frac{n \sum D_t F_t - \sum F_t \sum D_t}{n \sum F_t^2 - (\sum F_t)^2}.$$

Для достовірності моделі необхідно розглянути декілька сукупностей, наприклад, m , з яких зроблені вибірки обсягом, відповідно, n_1, n_2, \dots, n_m . Позначимо

вибірку відповідної сукупності ($x_{i1}, x_{i2}, \dots, x_{in}$). Тоді всі вибірки записуємо у вигляді таблиці, яку називають матрицею спостережень:

Кількість елементів \ Кількість сукупностей	1	2	n
1	x_{11}	x_{12}	x_{1n}
2	x_{21}	x_{22}	x_{2n}
.....
i	x_{i1}	x_{i2}	x_{in}
m	x_{m1}	x_{m2}	x_{mn}

Таку модель можна зобразити у вигляді графіка, який наочно покаже тактичні та прогнозовані (на прямій регресії) дані спостережень (рис. 3.1):

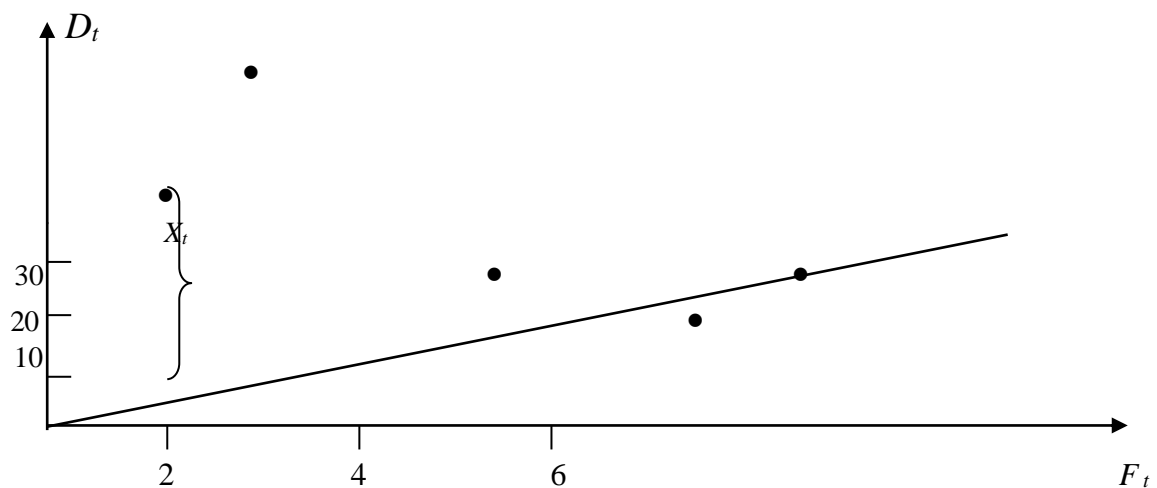

Рис. 3.1. Графічна модель розподілу тактичних та прогнозованих даних спостережень

Різниця між фактичними значеннями дохідності того чи іншого показника для галузі – унікальна дохідність. Пряма регресії може мати як додатній, так і від’ємний нахил (гострий або тупий кут нахилу). Додатній нахил означає додатній корельований зв’язок між темпом приросту показника F і дохідністю від впливу цього фактора. Від’ємний нахил вказує на існування від’ємних корельованих зв’язків між F_t та D_t ; також в такій ситуації зростання темпів приросту F_t зумовлює спад дохідності.

З рівняння (3.2) випливає, що дохідність D_t за певний період часу t складається з трьох доданків. У загальному випадку однофакторну модель запишемо у вигляді:

$$D_t = a + b F_t + X_t, \quad (3.4)$$

де F_t - прогнозоване значення фактора;

b – чутливість показника до зміни даного фактора;

$a + X_t$ - дохідність показника, при умові, що $F_t = 0$;

X_t - випадкова похибка, середнє значення якої дорівнює нулю.

Рівняння (3.2) однофакторної моделі можна записати для довільного показника, тобто вибраного в підрозділі 2.2 за період часу t :

$$D_t = a_j + b_j F_t + X_{jt}, \quad (3.5)$$

де F_t - прогнозоване значення фактора за період часу t ;

b_j – чутливість j -го показника до зміни даного фактора F , причому $j = \overline{1, n}$;

a_j – нульовий фактор для j -го показника;

X_{jt} - унікальна дохідність j -го показника із математичним сподіванням, що дорівнює нулеві.

З рівняння (3.5) випливає очікувана дохідність

$$\tilde{D}_{jt} = a_j + b_j \tilde{F}_t, \quad (3.6)$$

де \tilde{F}_t - очікуване значення фактора.

В цій однофакторній моделі дисперсія довільного j -го показника обчислюється за формулою:

$$\sigma_j^2 = b_j^2 \sigma_F^2 + \sigma_{x_j}^2, \quad (3.7)$$

де σ_F^2 - дисперсія фактора F ;

$\sigma_{x_j}^2$ - дисперсія випадкової похибки.

Оскільки в дисертаційній роботі розглядається сукупність показників тіньової економіки, які залежать від одного фактора, то доцільно розглянути дисперсію “портфеля” однофакторної моделі:

$$\sigma_p^2 = b_p^2 \sigma_p^2 + \sigma_x^2, \quad (3.8)$$

причому

$$b_p = \sum_{j=1}^N x_j b_j, \quad \sigma_x^2 = \sum_{j=1}^N x_j \sigma_{x_j}^2,$$

де N – загальна кількість вибраних показників.

З формули (3.6) випливає, що загальний ризик складається з двох доданків – факторного ризику сукупності та довільного ризику. Із зростанням кількості індикаторів N частка кожного з них зменшується. Очевидно, що b_p є середньою зваженою чутливістю показників b_j із ваговими коефіцієнтами x_j . Отже, диверсифікація дає усереднення факторного ризику. Крім того, аналогічно, диверсифікація зменшує довільний ризик.

Отже, можна узагальнити, що однофакторні моделі володіють такими властивостями, необхідними для вивчення тіньової економіки. По-перше, припущення, що дохідність окремого показника залежить лише від одного (найважливішого) фактора, значно спрощує задачу побудови сукупності показників. Тому для побудови цієї сукупності необхідно оцінити всі дохідності, дисперсії, які визначаються через оцінки a_j , b_j , σ_{x_j} для кожного довільного індикатора. Необхідно обчислити очікуваний темп приросту фактора F_t і його стандартне відхилення. Загальна чутливість відповідного показника до впливу фактора не вимагає обчислення коваріації, оскільки вони вже враховані в дисперсії.

Другою важливою особливістю однофакторної моделі є відношення до диверсифікації, тобто показника, який усереднює ризик і зменшує власний ризик.

Перший доданок в рівнянні (3.5) називають фактором ризику показника, а другий доданок $\sigma_{x_j}^2$ - довільним ризиком.

Використання такої моделі на практиці надає можливості визначити основні тенденції тінізації економіки регіону або країни в цілому за конкретним її проявом. Для прикладу, визначимо основні тенденції тінізації економіки Львівської області за фактором зайнятості її населення.

3.1.2. Основні тенденції «тіньової» зайнятості населення Львівської області

Для обчислення тіньової частки робочої сили, яка задіяна в економіці Львівської області, автором було опрацьовано дані, отримані з відкритих статистичних джерел [161-162,170-174,190-195].

За даними таблиці 3.2. частка економічно активного населення Львівської області становить у 2007 році 5,23% від загальної кількості населення України віком від 15 до 70 років, яке впродовж певного часу забезпечує пропозицію робочої сили на ринку праці. Впродовж 2003-2007 рр. частка робочої сили суттєво не змінилась: найбільшою вона була у 2003 році (5,38%), а найменшою у 2005 році (5,23%).

Таблиця 3.2

Динаміка кількості економічно активного населення

	2003	2004	2005	2006	2007
	У віці 15-70 років; тис. осіб				
Україна	22 173,3	22 202,4	22 280,8	22 245,4	22322,3
Львівська область	1 192,4	1 174,5	1 167,0	1 166,9	1167,6

За методикою проведення обстежень робочої сили визначена динаміка кількості зайнятого населення області, до складу якого включено кількість осіб,

які самостійно забезпечували себе зайнятістю, тобто тих, що відносяться до категорії легальної незареєстрованої зайнятості за класифікацією автора, наведеною в підрозділі 2.3. Ці особи працювали у сімейному бізнесі, в особистому селянському господарстві або власних присадибних ділянках, займалися надомною роботою, репетиторством, наданням соціальних послуг (няні, прибиральниці, хатні робітниці тощо).

Частка зайнятих осіб у Львівській області в структурі зайнятого населення України також незначно коливається: від 5,2% в 2004 році до 5,16% у 2007 році (табл. 3.3):

Таблиця 3.3

Динаміка кількості зайнятого населення

	2004		2005		2006		2007	
	Всього	з них наймані працівники підприємств, установ та організацій	Всього	з них наймані працівники підприємств, установ та організацій	Всього	з них наймані працівники підприємств, установ та організацій	Всього	з них наймані працівники підприємств, установ та організацій
	у віці 15-70 років; тис. осіб							
Україна	20 295,7	14 041,2	20 680,0	14 005,3	20 730,4	14 071,3	20904,7	14268,4
Львівська область	1 057,0	724,9	1 064,6	723,1	1 070,1	744,6	1077,2	740,1

Частка безробітного населення (за методологією МОП) у Львівській області суттєво зменшилася у порівнянні з 2003 роком - на 493 тис. осіб, або більш як 25%, що є достатньо позитивною динамікою. Однак, 7,7% безробітних, задекларованих офіційною статистикою за останній рік дослідження, не відповідає реальному стану ринку праці області.

Таблиця 3.4

Динаміка кількості безробітного населення (за методологією МОП)

	2003	2004	2005	2006	2007
		у віці 15-70 років; тис. осіб			

Україна	2 008,0	1 906,7	1 600,8	1 515,0	1417,6
Львівська область	123,0	117,5	102,4	96,8	90,4
у віці 15-70 років; %					
Україна	9,1	8,6	7,2	6,8	6,4
Львівська область	10,3	10,0	8,8	8,3	7,7

Згідно із Законом України “Про зайнятість населення” [196] зареєстровані безробітні у Львівській області складають 42 тис. осіб, що становить лише 43% всього безробітного населення. Автор припускає, що решта 57% - це особи, які повністю або частково працюють в “паралельній” економіці, без офіційного обліку та контролю, хоча при цьому і зареєстровані у державній службі зайнятості. Зауважимо, що динаміка їх кількості практично відповідає середньому показнику по Україні загалом.

Таблиця 3.5

Динаміка кількості зареєстрованих безробітних

	2003	2004	2005	2006	2007
	на 1 січня; тис. осіб				
Україна	1 034,2	988,9	981,8	881,5	759,5
Львівська область	60,0	59,1	60,5	51,6	42,0
	на 1 січня; %				
Україна	3,6	3,7	3,5	3,1	2,7
Львівська область	4,0	3,9	4,0	3,4	2,7

В таблиці 3.6 наведено дані, які отримані в результаті опрацювання статистичного матеріалу протягом останніх семи років і є середніми арифметичними за кожен рік, тобто оцінками математичного сподівання.

Таблиця 3.6

Кількість населення Львівської області за економічною активністю, тис. осіб

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Все населення у віці 15-70 років	1916,6	1912,9	1908,6	1908,6	1907,3	1907,1	1906,6
Економічно активне населення у віці 15-70 років	1234,1	1192,4	1192,4	1174,5	1167,0	1166,9	1167,6
працездатного віку старше працездатно-	1132,6	1093,9	1094,9	1087,1	1062,5	1066,7	1167,1

го віку	101,5	98,5	97,5	87,4	104,5	100,2	100,5
Зайняті працездатного віку	1079,0	1042,3	1069,4	1057,0	1064,6	1070,1	1077,2
старше працездатно- го віку	977,7	944,1	972,6	970,3	960,3	970,0	976,7
	101,3	98,2	96,8	86,7	104,3	100,1	100,5
Безробітні працездатного віку	155,1	150,1	123,0	117,5	102,4	96,8	90,4
старше працездатно- го віку	154,9	149,8	122,3	116,9	102,2	96,7	90,3
	0,2	0,3	0,7	0,6	0,2	0,1	0,1
Економічно неакти- вне населення у віці 15-70 років	667,1	678,8	716,2	716,2	732,8	740,1	739,7
працездатного віку	401,3	418,4	461,4	467,5	483,1	511,1	510,9
старше працездатно- го віку	265,8	260,4	254,8	248,7	249,7	229,0	228,8
Кількість зареєстро- ваних громадян, не зайнятих трудовою діяльністю, осіб	91745	61821	60304	59379	60878	52246	42501
з них отримали ста- тус безробітного	90863	61423	59993	59149	60532	51616	42006
Працевлаштовано незайнятих трудо- вою діяльністю гро- мадян за рік, осіб	24537	31296	34387	35862	40570	43686	48553

Розглянемо дві основні категорії: економічно активне та економічно неактивне населення як джерела прихованого безробіття Y_t . Результати усного опитування експертів з ринку праці області, зокрема, фахівців Львівського обласного статистичного управління, Львівського обласного центру зайнятості, фахівців з обласної Податкової Інспекції, Львівського обласного територіального відділення АМКУ, ГО Центр підтримки бізнесу “Newbiznet” дозволило автору припустити, що основна частка неформальної діяльності здійснюється особами, які відносяться до категорії економічно неактивних, які становлять 38,8% всього населення Львівської області (для порівняння, в Тернопільській області – 24, 7%, Рівненській -21,1%). Крім об’єктивних причин (велика кількість студентської молоді, високий рівень населення у віці понад 70 років), вагому частку економічно неактив-

ного населення становлять особи, які зайняті у неформальному секторі, тому і потрапляють в цю категорію.

Для спрощення аналізу як перший етап дослідження розглянемо лише випадкову величину Y_t^{en} – економічно неактивного населення, яку представимо дискретним варіаційним рядом: 667,1; 678,8; 716,2; 716,2; 732,8; 740,1; 739,7 і розглянемо частку у відсотках від початкового значення у 2001 році. Ці дані зобразимо таблицею:

	0 %	2%	7%	7%	10%	11%	11%	n_{xi}
667,1	1	1	1	1	1	1	1	7
678,8	1	1	1	1	1	1	1	7
716,2	1	1	1	1	1	1	1	7
716,2	1	1	1	1	1	1	1	7
732,8	1	1	1	1	1	1	1	7
740,1	1	1	1	1	1	1	1	7
739,7	1	1	1	1	1	1	1	7
	7	7	7	7	7	7	7	

Всі частоти $n_{x_{iy}}$ приймаємо рівні 1, оскільки спостерігаємо середні значення протягом одного року. Обсяг вибірки дорівнює 49. Сумісний розподіл випадкових величин визначається числовими характеристиками, які обчислимо за загальновідомими формулами:

$$M [Y_t^{en}] = 713,8; \quad M [\bar{Y}_t^{en}] \approx 6,8.$$

Центр статистичного розподілу (713,8; 6,8), що означає середній приріст економічно неактивного населення зростає щорічно на 6,8%, що і є частково джерелом прихованого безробіття.

Візуальне спостереження показує незначний приріст – 0%, 2%, 7%, 10%, 11%, 11%, оскільки для економічно неактивного населення $\Delta_1=11,7$, $\Delta_2=\Delta_3=37,4$, $\Delta_4=16,6$, $\Delta_5=7,3$, $\Delta_6=0,4$.

Для подальшого дослідження використаємо факторний аналіз і динаміку прихованого безробіття представимо лінійною функцією (прямою лінією). Спостереження проведено у рівні проміжки часу t :

$$Y_t^{\text{економічно неактивн (ен)}} = a + bt, \quad (3.9)$$

де t – незалежна змінна (час).

Система нормальних рівнянь за методом найменших квадратів має вигляд:

$$\begin{cases} na + b \sum_{i=1}^n t_i = \sum_{i=1}^n y_i \\ a \sum_{i=1}^n t_i + b \sum_{i=1}^n t_i^2 = \sum_{i=1}^n y_i t_i \end{cases} \quad (3.10)$$

$$y = 1,7.$$

Для спрощення розв'язання системи (3.10) введемо так званий узагальнений час t_i так, що $\sum_{i=1}^n t_i = 0$, якщо припустити, що спостереження велося у рівні проміжки часу, тоді вибираємо за нульову точку таке значення t , яке при n -непарному є серединною точкою. Тоді t приймає значення $t = -3, -2, -1, 0, 1, 2, 3$ ($n=7$). В цьому випадку обчислення коефіцієнтів a та b значно спрощується, тобто

$$a = \frac{\sum_{i=-3}^3 y_i}{n}, b = \frac{\sum_{i=-3}^3 y_i t_i}{\sum_{i=-3}^3 t_i^2}.$$

Отже, складемо таблицю:

Роки	Узагальнений час, t_i	t_i^2	y_i тис. осіб	$y_i t_i$

2001	-3	9	$y_{-3}=667,1$	-2001,3
2002	-2	4	$y_{-2}=678,8$	-1357,6
2003	-1	1	$y_{-1}=716,2$	-716,2
2004	0	0	$y_0=716,2$	0
2005	1	1	$y_1=732,8$	738,8
2006	2	4	$y_2=740,1$	1480,2
2007	3	9	$y_3=739,7$	2219,1
Разом:	0	28	4996,9	363

з якої можна обчислити наступне:

$$a = 4996,9 / 7 \approx 713,8; \quad b = 363 / 7 \approx 12,96.$$

Звідси, основна закономірність зміни економічно неактивного населення Львівської області описується рівнянням:

$$Y_t^{en} = 713,8 + 12,96 t.$$

Це рівняння дає змогу екстраполювати зміну частки економічно неактивного населення Львівської області й робити прогнози на будь-які наступні періоди, хоча прогнозування повинно здійснюватися з урахуванням інертності соціально-економічного процесу.

Аналогічні міркування для обчислення обсягу прихованої складової серед економічно активних осіб в області дають можливість сформулювати наступну таблицю:

Роки	Узагальнений час, t_i	t_i^2	y_i тис. осіб	$y_i t_i$
2001	-3	9	$y_{-3}=1249,5$	-3748,5
2002	-2	4	$y_{-2}=1234,1$	-2468,2
2003	-1	1	$y_{-1}=1192,4$	-1192,4

2004	0	0	$y_0=1192,4$	0
2005	1	1	$y_1=1174,5$	1174,5
2006	2	4	$y_2=1167,0$	2334
2007	3	9	$y_3=1166,9$	3500,7
Разом:	0	28	8376,8	-399,9

З якої отримаємо

$$a = 8376,8 / 7 \approx 1196,69; \quad b = -399,9 / 7 \approx -57,13.$$

Аналогічно,

$$Y_t^{ea} = 1196,69 - 57,13 t.$$

Цим рівнянням описується основна тенденція зміни частки економічно активного населення Львівської області.

Для визначення закономірності впливу тінізації доцільно застосувати статистичну однофакторну модель, в якій обсяг тінізації реагує на зміни факторів, серед яких лише один є домінуючим.

У ринковій моделі економіки вважається, що економічні фактори, які систематично впливають на рівень тінізації як серед економічно активного, так і економічно неактивного населення є корельованими, тобто вони змінюються за рахунок дії одного або більше факторів, які визначені у моделі. Однак, велике число факторів не лише ускладнює модель, але і включає випадкові коливання. Тому доцільно розглядати однофакторну статистичну модель, за допомогою якої можна вловити закономірності впливу тінізації, зокрема, частку прихованого безробіття, в якій обсяг частки населення, яка працює в неформальному секторі за певний часовий період реагує на зміну домінуючої складової – економічно неактивного населення області.

У цьому випадку рівняння лінійної регресії має вигляд:

$$F_t = \bar{a} + bY_t^{en} + Y_t^{ea}, \quad (3.11)$$

де F_t – особи у віці 15-70 років, які потенційно можуть працювати у тіньовій економіці;

Y_t^{en} - прогнозований темп приросту економічно активного населення області за час t (передбачуване значення фактора);

\bar{b} – коефіцієнт, який визначає чутливість до передбачуваного темпу зростання Y_t^{en} ;

Y_t^{ea} - випадкова величина, яка визначає частку економічно активного населення, яка потенційно може працювати у “тіньовому” секторі економіки за час t .

Звичайно, коефіцієнти \bar{a} та \bar{b} знаходять за допомогою методу найменших квадратів за вибірковими спостереженнями по роках. Однак, суть і складність задачі полягає в тому, що відсоток працюючих у тіньовому секторі є невизначеним і є випадковою величиною, яка, у свою чергу, залежить від багатьох факторів.

Із загального рівняння регресії (3.9) випливає, що обсяг осіб працездатного віку, які зайняті у тіньовому секторі економіки області за конкретний проміжок часу – це сума трьох доданків:

a - однаковий для всіх періодів;

bY_t^{ea} - змінюється від часу t ;

Y_t^{ea} - випадкова величина, яку можна трактувати як похибку і яка додається, як унікальний обсяг працюючих у неформальному секторі.

Враховуючи рівняння прогнозу (3.9) та (3.10), розглянемо період t , рівний одному або трьом рокам.

Остаточно однофакторна модель має вигляд ($t=1$):

$$\tilde{F}_t = \bar{a} + b\tilde{Y}_t^{en} + \tilde{Y}_t^{ea}, \quad (3.12)$$

де \tilde{F}_t - передбачуване значення фактора за один рік;

\bar{b} - чутливість до фактора \tilde{Y}_t ;

\bar{a} - початкове середнє значення для \tilde{Y}_t^{en} за період часу t ;

\tilde{Y}_t^{ea} - унікальний обсяг працюючих у неформальному секторі, який можна прийняти як центровану величину

$$\tilde{Y}_t^{ea} = Y_t^{ea} - M[Y_t^{ea}],$$

тобто із математичним сподіванням, рівним нулеві.

Крім того, в рівнянні (3.10) сума $(\bar{a} + \tilde{Y}_t^{en})$ визначає обсяг працюючих у неформальному секторі при умові, що значення домінуючого фактора Y_t^{en} дорівнює нулеві.

Із врахуванням рівнянь (3.7) та (3.8) маємо, що $\tilde{a} = 713,8$; $\tilde{b} = 12,96$.

Остаточне очікуване значення динаміки зміни часток осіб, які працюють у «тіньовому» секторі в економіці області можна представити рівнянням:

$$F_t = 713,8 + 12,96 t + 57,13.$$

Дане рівняння описує тенденцію для прогнозу на найближчі роки зміни макроекономічних параметрів зайнятості в економіці Львівської області. Приріст населення, задіяного у неформальному секторі за рахунок економічно активних та економічно неактивних осіб, становить 9,8%. Різниця у процентному відношенні між середнім значенням і значеннями, які отримані за допомогою однофакторної моделі, дорівнює 3% (9,8% - 6,8%). І саме це відхилення характеризує відтік робочої сили у «паралельну» економіку області.

Враховуючи складність сучасної економічної ситуації, обмеженість державних централізованих інвестицій та достатньо низьку інвестиційну активність низових суб'єктів господарювання, можна зробити висновок, що в найближчі 3-5 років структурні перетворення в економіці не дадуть змоги досягти оптимального значення соціально-економічної безпеки на рівні регіону та держави в цілому. Однак, для Львівської області певні позитивні тенденції вже намітилися, адже на результативність цього процесу впливають розвиток інфраструктури області, ная-

вність динамічного конкурентного середовища, науково-методична, інформаційна та консультативна підтримка підприємницьких структур в області, створення належних умов зовнішньоекономічної діяльності в зв'язку із прикордонним розташуванням території.

Для Львівської області актуальною є комплексна реструктуризація промисловості із одночасним створенням на базі існуючих промислових підприємств (поруч з потужними комплексами) об'єктів малого та середнього бізнесу з відповідною зміною функцій, реконструкцією, модернізацією цілого ряду промислових споруд. В містах Львівщини надзвичайно розповсюджена тенденція до здійснення приватного виробництва малого та середнього бізнесу шляхом оренди, викупу окремих приміщень, цехів існуючих промислових об'єктів і пристосування їх під функції останнього. Однак, поруч із позитивним економічним ефектом для області, ці підприємства створюють і потужний "тіньовий" ефект, адже більшість з них визначають стратегію своєї роботи за принципом мінімізації податків та приховування реальної кількості працюючих, не укладаючи з ними трудові угоди і тим самим збільшуючи чисельність зайнятих у тіньовому секторі. Стихійне перетворення директивного розподілу трудових ресурсів у ринок вільної робочої сили призвело до розпаду останнього на два самостійних і, по-суті, незалежних один від одного підрозділів, які обслуговують різні господарські сфери. І якщо перший офіційний підрозділ постійно динамічно розвивається завдяки високій густоті населення області, внутрішньогалузевої трудової міграції, великої частки ВУЗів та учбових заходів різних рівнів акредитації, то другий «тіньовий», неофіційний ринок праці обслуговує масу трудових ресурсів регіону. Ці трудові ресурси акумулюються у сфері тіньової підприємницької діяльності.

Розглядаючи економічну безпеку на мезорівні, слід ще раз підкреслити, що найбільш вагомим тут є соціальний чинник. Тому для подолання тінізації економіки України доцільним буде виокремити основні стратегічні напрями удосконалення державної політики у сфері протидії соціально-економічним чинникам тінізації економіки.

3.2. Стратегічні напрями вдосконалення державної політики України у сфері протидії соціально-економічним чинникам тінізації економіки

На сучасному етапі тінізації економіки країни розвиток соціальних процесів набуває некерованого характеру, що призводить до значних соціальних деформацій: стрімкого соціального розшарування, збідніння широких верств населення, різкого зменшення офіційної зайнятості та зростання безробіття, падіння народжуваності, скорочення тривалості життя та збільшення смертності населення, особливо у працездатному віці, від'ємне міграційне сальдо, що свідчить про неприйнятність умов життєдіяльності для значних груп населення тощо. Наслідком цього може бути все більша руйнація науково-технічного та інтелектуального потенціалу суспільства, негативна зміна соціальної психології та ментальності, зростання соціально-політичної напруженості, яка породжує зневіру в майбутнє України та сприяє активізації сепаратизму, що загрожує територіальній цілісності держави.

Отже, забезпечення соціальної стабільності та формування громадянського суспільства стає найважливішим пріоритетом державної політики України. Це можливо лише у випадку забезпечення узгодженої діяльності державних та недержавних структур, громадян та їх об'єднань, що дозволить уникнути руйнівних суспільних потрясінь, які виникають на шляху економічних і соціальних перетворень. До того ж, вирішення надзвичайно складних завдань щодо детінізації економіки та побудови соціально захищеного суспільства відбувається в умовах глобальної фінансово-економічної кризи. Все це обумовлює відповідні вимоги до стратегії протидії соціально-економічним чинникам тінізації економіки.

По-перше, вона має бути науково обґрунтованою, тобто чітко віддзеркалювати економічну політику держави, об'єктивні закони соціально-економічного розвитку України.

По-друге, слід виходити з аксіоми, що політика є концентрованим виразом економіки. Йдеться про те, що можливості задоволення соціальних інтересів суспільства детерміновані рівнем економічного розвитку. Тому треба враховувати реальну картину соціальних процесів сьогодення, тобто те, що в найближчій перспективі відсутні необхідні передумови для суттєвого поліпшення соціальної сфери, наслідком чого може стати загострення соціальних проблем. Це вимагає певної підпорядкованості соціальних інтересів економічним.

По-третє, така стратегія має бути спрямована на обмеження масштабів "тіньових" відносин і "тіньових" форм економічної діяльності та на цивілізовану легалізацію суспільно корисних сегментів "тіньової" економіки. Йдеться про створення такого середовища, де прозорість діяльності є дешевшою за діяльність у "тіні", де банківська, комерційна та інші види таємниць обмежені інтересами протидії відмиванню "брудних" грошей, корупції, шахрайству, свідомо перекрученому судочинству, рейдерству та при інших проявах тінізації та криміналізації суспільства, де так звана паралельна нелегальна влада не зможе зростати й дублювати найважливіші функції держави.

По-четверте, вона вимагає єдиної політичної волі, створення оптимального механізму взаємодії всіх гілок державної влади у конструктивному руслі, їх спільного зосередження на пошуку рішень, прийнятних як з соціальної, так і з економічної точок зору. Реалізації владними структурами так званої "імітаційно-профанаційної" політики боротьби з найбільш "чорними" проявами "тіньових" процесів спроможна лише загнати хворобу у глиб та сприяти з часом доведенню ситуації до стану вибухово-небезпечної екстремальності. Влада повинна визнати, що конфлікт між офіційною і неофіційною економікою в Україні перетворюється в першочерговий, породжуючи критичну ситуацію некерованості і криміналізації суспільства в цілому, і потребує невідкладних узгоджених та ефективних профілактичних дій.

Світова практика засвідчує, що цивілізована ринкова економіка, яка має надійну імунну систему протидії тінізації, перш за все вимагає ретельно відпрацьованої, досконалої, комплексно збалансованої та достатньо стабільної правової

бази, яка спроможна забезпечити чітку взаємодію, взаємозв'язок і взаємну відповідальність усіх суб'єктів ринкових відносин, що функціонують на основі як приватної, змішаної, так і публічної форм власності.

Розвиток правової системи у напрямі попередження зловживань і обмеження злочинності в сфері економічних відносин мав ще із самого початку базуватись на системному і максимально повному використанні кращих досягнень світового досвіду, що за багато десятиріч накопичений країнами, які мають розвинену ринкову економіку. Проте внаслідок нерозуміння чи приватно-корпоративної користі, або бюрократичного ігнорування потреб об'єктивної реальності на економічний простір нашої країни вирвалася невпорядкована, руйнівна і жорстока стихія, яка боляче травмує суспільство, підриває віру людей у ринкові перетворення, звужує базу соціальної підтримки процесів економічної та суспільної перебудови.

Теоретичне узагальнення досвіду публічно-правового регулювання господарської діяльності в країнах розвинутої ринкової економіки, вивчення досвіду і особливостей правового забезпечення функціонування в цих країнах державної форми власності, зіставлення в цьому плані світової і вітчизняної практики є особливо актуальними. Це є досить складним напрямом роботи, насамперед в світлі вдосконалення законодавчої стратегії обмеження "тінізації" економіки країни, якщо врахувати, що в сучасній юридичній та економічній науковій літературі зазначені питання ще й досі не знайшли належного висвітлення.

Ринкові перетворення в нашій країні багаторазово збільшили обсяги законодавчої роботи щодо створення нової правової інфраструктури забезпечення радикального реформування економіки та реалізації нової соціальної політики. Величезна робота у цьому напрямі має бути виконана на шляху створення правової системи "антитіньового" обмеження. Перетворення в норму практичної господарської діяльності суб'єктів державного сектора економіки головного гасла перебудови - "дозволено все, що не заборонено", за умов, коли правом чітко не було визначено, а що саме має бути заборонено, призвело до сучасного безладдя в сфері матеріального виробництва, зумовило страшний сплеск економічної злочинності та поширення процесів "тінізації".

Сьогодні все помітнішими стають масштаби тих негативних наслідків, до яких призвело поспішне і непродумане прийняття законодавчих актів, що регламентують сферу взаємовідносин державної і недержавної форм власності та регулюють господарсько-комерційні відносини суб'єктів різних форм власності на ринку товарів та послуг.

На практиці, у законодавчих актах, що регулюють стосунки приватних суб'єктів, спостерігається реальна відсутність чіткої регламентації дій і відносин, що заборонені державою. Також не визначаються чіткі і диференційовані карні санкції за конкретні порушення забороненого та не конкретизовані процедурні механізми їх застосування до суб'єктів підприємницької діяльності, що своїми діями порушують заборонене. Відсутня регламентація тих дій і відносин суб'єктів публічного права, що дозволяються державою, і, відповідно, відсутні санкції та механізми їх процедурно-правового застосування до суб'єктів, що дозволяють собі недозволене.

В умовах ринкового реформування необхідно здійснити чітке розмежування існуючого правового поля: по-перше, виділити окрему, що має базуватися виключно на нормах публічного права, юридичну систему, яка повинна регламентувати дію механізму реалізації владно-управлінських, організаційно-розпорядчих, вертикально-ієрархічних (або як їх останнім часом прийнято називати – адміністративно-командними) відносин на засадах чіткої персоніфікованої відповідальності суб'єктів органів системи державного управління за наслідки цієї діяльності; по-друге, виділити побудовану на нормах приватного права цивільно-правову систему, що регламентує функціонування механізмів ринкових (товарно-грошових) відносин суб'єктів приватної форми власності.

Зазначені системи не слід штучно змішувати, бо це, як засвідчує практика, неминуче призведе або до придушення державними владними структурами свободи товарно-грошових відносин, або навпаки, до стихійного виходу ринкового механізму за його природно-економічні межі. Останнє в свою чергу зумовить втрату необхідної керованості економіки, тобто сприятиме подальшому агресив-

ному домінуванню приватних інтересів над інтересами суспільства, що руйнівно торпедує стабільність і безпеку в державі.

Одночасно необхідно удосконалювати закони з прямим економічним ефектом, які б спрямовувались на попередження та активну ліквідацію найбільш поширених злочинів, що домінують зараз у ринкових відносинах, а саме: використання державної власності (державних фінансів, засобів виробництва, природних ресурсів) з метою особистого і групового збагачення, фінансове шахрайство, нечесний бізнес та недозволена конкуренція (яку у цій боротьбі використовують кримінальні структури), ухилення від оподаткування, фіктивне підприємництво і псевдобанкрутство, створення біржової паніки, курсової гри, перепродаж пільгових кредитів, проникнення у комп'ютерні мережі і системи кредитно-банківських установ та багато інших, які вже давно визначені світовою юридичною практикою як кримінальні злочини.

Для забезпечення ефективної дієвості організаційно-процедурних механізмів практичної реалізації законодавчих актів вкрай необхідно створити (або посилити) відповідні органи державного нагляду та контролю, а можливо й повернутися до, так званого, народного контролю.

Проте діалектика життя засвідчує – не слід надмірно переоцінювати силові, карні та заборонні заходи, що має здійснювати держава у напрямі локалізації "тіньової" економічної діяльності. Треба враховувати, що в багатьох випадках ця діяльність є об'єктивною захисною реакцією суб'єктів на неможливість існування й розвитку в рамках офіційної економіки та невваженої правової регламентації. Так, скажімо, посилення репресивних переслідувань резидентів України за "тіньову" економічну діяльність, яка не є по-справжньому суспільно небезпечною, відповідно спричиняє до появи якісно нових, складних та більш конспіративно досконалих схем "тіньової" самореалізації, а також до збільшення обсягів відповідної еміграції: капіталу, підприємців та висококваліфікованих фахівців. Ця тенденція є особливо небезпечною, оскільки вона зменшує і без того досить незначний прошарок економічно активної та найбільш професійно підготовленої

частини нації – основної бази, що не тільки підтримує, але й реалізує економічні реформи.

У той же час застосування невинувато жорстких карних заходів переслідування за деякими видами економічних правопорушень може не тільки не покращити ситуацію, а навіть навпаки, нашкодити і загубити нові паростки підприємництва, що зароджується у складних та здебільшого несприятливих умовах перехідного періоду під тимчасовим прикриттям "тіньової" економіки.

Від того, чи будуть спроможні владні структури відрізнити та раціонально диференціювати "тіньові" правопорушення за рівнем їх об'єктивної соціальної небезпеки та економічної шкоди і відповідно з цим застосувати до них диференційовані санкції, буде передусім залежати створення необхідних умов для подальшої безболісної легалізації тимчасових учасників "тіньового" підприємництва. Тобто, мова йде про тих суб'єктів "тіньової" економіки, діяльність яких не заподіяла справжніх збитків суспільству, на відміну від дійсно небезпечного кримінального і насильницького елемента організованої злочинності. Візьмемо, наприклад, явище рейдерства. Збиток від рейдерства багатогранний. Воно розхитує правову основу держави, яка проголосила приватну власність непорушною, виливається в остаточну „розгнужданість” судів, множить прояви корупції в правоохоронних органах, збиває підприємства з робочого ритму. Але захоплення підприємства слід відрізнити від спорідненого з ним поняття корпоративного права “поглинання або злиття підприємств”.

У розвинених країнах рейдерство частіше розглядають як недружнє поглинання. Якщо на ринку здійснюється перерозподіл власності законними методами на користь ефективних компаній, це вважається нормальною діяльністю. Тут рейдерство не вважається небезпечним, використовуються здебільшого економічні важелі: аналіз ринку, з'ясування кон'юнктури, участь у біржових торгах, гра на ринку цінних паперів. Можна говорити, що такий вид бізнесу, у разі здійснення його на законних підставах, частково “очищує ринок”.

Специфіка рейдерства полягає в його напівкримінальному характері. Рейдерів умовно поділяють на “білих”, “сірих” і “чорних”. Як правило “біле” рейдерство

відноситься до законної діяльності, спрямованої на придбання підприємства. “Чорні” та “сірі” рейдери використовують у своїй діяльності незаконні методи, підроблені документи, силове захоплення тощо. Вони можуть діяти як у власних інтересах, захоплюючи підприємства з метою перепродажу, так і на замовлення – на користь третіх осіб.

Тобто, держава має навчитися відрізняти рейдерів, які діють у межах Закону, від так званих «сірих» та «чорних» рейдерів, що ним нехтують і вчинюють злочини. Від цього залежатиме не тільки успіх боротьби із злочинністю, але й суттєво підвищаться потенційні можливості прискорення економічного, соціального і духовного відродження України.

Пріоритетом у стратегії детінізації економіки країни залишається прискорення її економічного розвитку. А виходячи з реального її стану, глибокої фінансово-економічної кризи, перш за все йдеться про антикризові заходи, про структурні й інноваційні перетворення в країні в короткостроковій і довгостроковій перспективах. Структурна перебудова економіки України має забезпечити прискорення інноваційних процесів у суспільстві, збільшення питомої ваги наукомістких галузей економіки та переробної промисловості. Цикл «створення – освоєння – впровадження у виробництво» нових виробів має скорочуватися та наблизитися до сучасних часових характеристик європейських країн. Європейські стандарти якості продукції мають стати національними. Тільки за таких умов Україна дійсно буде на рівні з розвиненими країнами Європи. Консолідація українського суспільства навколо ідеї прискореної модернізації вітчизняного виробництва, створення конкурентоспроможної продукції за світовими стандартами якості стає життєво необхідною складовою програми виходу України з фінансово-економічної кризи. Події останніх років, зокрема проведення парламентських слухань “Стратегія інноваційного розвитку України на 2010-2020 роки в умовах глобалізаційних викликів”, ініційованих Комітетом Верховної Ради України з питань науки і освіти, свідчать про кроки органів державної влади в потрібному напрямі.

Інноваційно-інвестиційний шлях розвитку нашої країни є можливим, бо, не дивлячись на спустошливі наслідки фінансово-економічної кризи, науковий поте-

нціал країни в значній мірі збережено. Визначивши пріоритети інноваційного розвитку, Уряд має концентрувати фінансові ресурси саме на них, розв'язувати в першу чергу найбільш гострі проблеми. Серед таких проблем є наступні: запровадження принципів особистої відповідальності та стабільності державного управління у сфері науково-технічної та інноваційної діяльності; модернізація вищої освіти та оптимізація мережі вищих навчальних закладів; удосконалення механізму державної підтримки та податкового стимулювання суб'єктів інноваційної діяльності; управління промисловою власністю; страхування об'єктів права інтелектуальної власності; ефективний захист добросовісного виробника від контрафактної продукції та антиконкурентних дій тощо.

Прискорений та інтенсивний ріст вітчизняної економіки має відбуватися за рахунок залучення інвестицій як з внутрішніх, так і зовнішніх джерел. Йдеться про мобілізацію усіх національних капіталів та іноземних інвестицій. Значної уваги потребує розвиток венчурного бізнесу. За світовим досвідом, венчурний бізнес спричиняє створення нових життєздатних господарських одиниць – венчурних фірм, що здійснюють вплив на усю традиційну структуру ведення наукових досліджень. Венчурний бізнес змінив погляд на роль невеликих фірм у розвитку науково-дослідної сфери та підтвердив доцільність створення спеціальної кредитно-фінансової системи у вигляді венчурного капіталу при орієнтації на довгострокові цілі. Практика засвідчує, що дрібні фірми, чутливіші і гнучкіші до незвичайних технічних рішень, можуть ризикувати і швидко пристосовуються до змін у навколишньому середовищі.

Використання названих механізмів в аспекті протидії тінізації економіки буде ефективним при умові надійного запобігання відмиванню грошей, що має супроводжуватись відповідними гарантіями. Однією з головних умов дієвості механізмів запобігання відмиванню грошей є забезпечення гармонійного співіснування цих механізмів із інститутами банківської та комерційної таємниці. Важливість інституту банківської таємниці впливає із характеру та обсягу інформації, яку отримують банки про своїх клієнтів, в контексті їхнього права на повагу до приватного життя. Попри те, що інститут банківської таємниці по-

кликаний захищати права приватних осіб, ставлення до нього у світі є суперечливим, оскільки перевагами такого захисту користуються не лише добропорядні особи, але й злочинці, а тому існує потреба істотного його обмеження й створення належних гарантій сприяння відправленню правосуддя. В Україні банківська таємниця, так само як і комерційна, не є абсолютною, і у ряді випадків, визначених у чинному законодавстві, інформація, яка містить таку таємницю, може бути розголошена лише на вимогу правоохоронних органів. Тобто, певні гарантії дієвості цих заходів у країні створено. Для запобігання проникненню тіншових доходів у легальний оборот за роки незалежності в Україні створена система організаційно-правових заходів, спрямованих на протидію відмиванню доходів. До цієї системи в Україні, на нашу думку, слід віднести наступні елементи:

- юридичне забезпечення протидії відмиванню доходів;
- заходи по ідентифікації клієнтів фінансово-кредитних установ (ФКУ);
- організація фінансового контролю;
- повідомлення банківськими установами про значні та/або підозрілі операції;
- зберігання інформації про фінансово-господарські операції (ФГО);
- діяльність правоохоронних органів по боротьбі з легалізацією доходів.

В контексті протидії тінзації економіки бажано розробити механізм надання інформації Державною митною службою України для спецпідрозділів по боротьбі з організованою злочинністю щодо надходження товарів для імпортерів України з країн, які віднесені до категорії офшорних зон та таких, що, за висновками Групи з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей, відносяться до списку країн і територій, що не співпрацюють у сфері боротьби з відмиванням грошей у відповідності до ст. 12 п. "Д" Закону України "Про організаційно-правові основи боротьби із організованою злочинністю".

Із метою посилення боротьби з тінзацією економіки в сфері зовнішньоекономічної діяльності доцільно створити інтегрований банк даних Державної митної служби та Державної податкової адміністрації про експортно-імпортні операції суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності, що дасть змогу своєчасно виявляти

злочинні схеми, факти приховання валютної виручки за кордоном та незаконного відшкодування ПДВ при здійсненні експортних операцій.

Важливим у скороченні соціальної бази тінізації економіки є зростання реальних доходів населення, формування середнього класу. Його питома вага має становити більше 50% населення. Формування цього гаранта соціального спокою та сталого розвитку є стержнем стратегії протидії соціально-економічним чинникам тінізації економіки. Середній клас є основою громадянського суспільства. Формування середнього класу та його розвиток відбувається в умовах економічної конкуренції, яка виступає двигуном ринкової економіки.

Отже, держава має створити необхідні умови для розвитку добросовісної конкуренції, розробити стратегію конкурентоспроможності. А саме: сприяти зростанню кількості малих і середніх підприємств; проводити антимонопольну політику; розробити і удосконалювати конкурентне законодавство, кодекс правил з етики добросовісної конкуренції. На державному рівні радити за конкурентні переваги країни, високотехнологічність вітчизняної продукції, інвестиційну привабливість.

Інвестиційний клімат та інвестиційна активність в Україні, не кажучи про час фінансово-економічної кризи, є явно незадовільними. Індикатором цього є стан фондового ринку країни, що віддзеркалює процеси заохочення іноземних та вітчизняних власників капіталів перетворювати їх на інвестиції. Досі фондовий ринок держави приваблює лише спекулянтів та рейдерів. Продаж цінних паперів на вторинному ринку, яким у більшості випадків є українські фондові біржі, не є процесом інвестиційним. Він просто змінює власника цінних паперів.

Для зміни ситуації на таку, коли фондова біржа зможе стати ефективним елементом інфраструктури ринку щодо заохочення інвестицій у офіційну економіку, треба підвищити вимоги до котирування національних цінних паперів, до якості лістингу, в який вносилися б цінні папери з високим рейтингом.

Фондовий ринок повинен стати більш прозорим та легітимним. Тінізація фондового ринку гальмує та спотворює процеси переливання капіталу в країні, активізує шахрайські форми перерозподілу власності.

Каталізатором детінізації економіки може стати консолідація зусиль органів центральної влади та регіональної влади в сферах фінансової та бюджетної діяльності.

Тільки за умов зміцнення фінансової основи самоврядування місцева влада спроможна якісно та своєчасно виконувати покладені на неї Конституцією України та центральною владою функції управління, в тому числі й у сфері профілактики тінізації економіки регіону. Ступінь фінансової незалежності органів місцевого самоврядування характеризує потенціал соціально-економічного розвитку країни в цілому. Муніципальні доходи мають слугувати також ефективному соціальному захисту мешканців адміністративно-територіальних утворень, включаючи створення місцевих фондів підтримки підприємництва, залучення незайнятих громадян до участі у громадських роботах тощо.

З метою підвищення ефективності профілактики тінізації економіки в регіонах країни доцільно створити Центр діагностики її стану при апараті Голови облдержадміністрації. Така структура, як інформаційно-консультативний орган виконавчої влади регіонального рівня, має здійснювати моніторинг факторів тінізації економіки в регіоні, збирати й накопичувати інформацію про основні соціально-економічні фактори регіонального розвитку, аналізувати їх вплив на стан соціально-економічної безпеки в регіоні, спираючись на сучасні методи обробки інформації і запропонований автором інструментарій, надавати рекомендації щодо детінізації економіки в рамках довготермінового прогнозування стану регіону. Головним завданням Центру діагностики є активна участь в реалізації державної політики в сфері протидії тінізації економіки, своєчасне попередження органів виконавчої влади регіонів про загрозові тенденції в соціально-економічній сфері, особливо в сфері зайнятості.

Деякі вітчизняні дослідники економічної безпеки пропонують створення при РНБО України Регіонального комітету по боротьбі з тіньовою економікою з метою координації місцевих органів влади та правоохоронних структур для ефективного вибору способів попередження, розслідування та виявлення тіньових потоків незаконних грошей економіки та повернення їх до бюджетів регіонів. Автор

дисертації є солідарним з такою пропозицією, адже запропоновані ним Центри діагностики стану тінізації економіки регіонів чітко вписуються в ланцюжок механізму детінізації країни: РНБОУ – Регіональний комітет по боротьбі з тіньовою економікою – Центр діагностики стану тінізації економіки регіону – Обласна державна адміністрація - правоохоронні органи та громадські організації.

Високий рівень соціально-економічної безпеки країни залежить від поєднання інтересів забезпечення детінізації економіки на всіх її рівнях. Стратегічні інтереси національної безпеки держави спрямовані на подолання регіональних диспропорцій, на координацію спільних зусиль в боротьбі з тіньовою економікою.

Переорієнтація уряду на соціальні пріоритети, що однозначно посприяє зміцненню економічної та соціальної безпеки України, потребує, на думку автора, негайного вирішення низки вагомих проблем через виконання наступних завдань:

- по-перше, це повне погашення заборгованості із заробітної плати, пенсій, стипендій, інших соціальних виплат із врахуванням реального рівня інфляції на кінець 2009 року;
- по-друге, поетапно довести рівень оплати праці до вартості робочої сили хоча б на рівні найближчих територіальних сусідів України – нових членів Європейського Союзу - Польщі, Румунії, Болгарії, країн Прибалтики, що суттєво зменшить вплив неконтрольованої робочої сили із держави;
- по-третє, підвищити мінімальну заробітну плату і пенсію до прожиткового рівня;
- по-четверте, підняти довіру до банківського сектора економіки, здійснити заходи щодо захисту вкладів населення та повного повернення громадянам України їхніх знецінених вкладів в банках колишнього СРСР;
- по-п'яте, забезпечити повну легальну зайнятість населення;
- по-шосте, політика подолання «тіні» не може обмежуватися лише заходами державної служби зайнятості стосовно перепідготовки, працевлаштування та залучення до суспільної праці незайнятого населення та безробітних, а повинна

охоплювати всі елементи національної політики, бути елементом макроекономічної трансформації, враховувати економічні, соціальні та структурні чинники;

- по-сьоме, національна політика зайнятості на макрорівні має сприяти ринковій рівновазі між попитом і пропозицією робочої сили шляхом стимулювання економічного розвитку, створення сприятливого середовища для бізнесу та інвестицій, переміщення робочої сили у більш ефективні галузі та сектори економіки;

- по-восьме, інвестиційну політику необхідно спрямовувати на підвищення рівня офіційної зайнятості, першочергову підтримку програм, які вирішують гострі соціальні проблеми та мають мультиплікаційний господарський ефект.

За результатом аналізу питання соціальної безпеки та зменшення рівня тінізації національної економіки в цілому можна зробити висновок, що необхідним є використання системного підходу до економічних методів регулювання соціальної сфери, зокрема, сфери зайнятості, в якій всі елементи тісно взаємопов'язані. Важливим є застосування різноманітних інструментаріїв дослідження економічної політики, а також послідовності дій та їх збалансованості, зокрема: зниження оподаткування має супроводжуватися підвищенням рівня заробітної плати; створення належного інвестиційного клімату повинно проводитись одночасно із заходами щодо зниження ставки відсотка; формування механізму протидії інфляційним процесам повинно передбачати паралельне здійснення конкретних протекціоністських заходів щодо стимулювання вітчизняного виробника.

Отже, ефективна протидія процесу тінізації економіки країни та трансформування її в легальну гарантуватимуть економічну безпеку України, її незалежність, справжній, а не декларований суверенітет, прогресивний соціально-економічний розвиток.

Висновки до розділу 3

У третьому розділі дисертаційної роботи автором досліджено процес впливу прихованого безробіття на поширення тіньової економіки в довготерміновому аспекті та здійснено його економічне прогнозування.

Дослідження проведене в рамках регіональної макроекономічної моделі, і результати, отримані за допомогою моделі, можуть бути інтерпретовані для будь-якого сектора чи галузі економіки країни в цілому. Автором виділено три основні проблеми, які виникають при побудові макроекономічної моделі розвитку тіньової економіки. Першою проблемою є встановлення співвідношення між ендогенними та екзогенними змінними, яке визначає ступінь автономності функціонування кожної моделі. Другою є проблема пошуку співвідношення між параметрами, які є умовно незмінні в часі або змінюються за заздалегідь відомим законом і тими, які некоректно буде екстраполювати за межі інтервалу часу, що досліджується. Третьою і найвагомішою проблемою при оцінці рівня тінізації економіки на макрорівні є врахування невизначеності факторів зовнішнього середовища. Автор дисертаційного дослідження вважає її множиною станів зовнішнього середовища, оскільки саме під їх впливом формуються відносини у неформальній економіці. Складність системи управління тіньовою економікою як досліджуваного об'єкта визначається його розмірами, ієрархією, неможливістю повної формалізації структури і внутрішніх взаємовідносин. Автором запропоновано застосувати факторний аналіз як метод виявлення прихованих причин кореляцій, але інтерпретація суттєво відрізняється від загального трактування в кореляційному аналізі, оскільки за множиною кореляцій показників результату діяльності в тіньовій економіці криється основна причина - загальний фактор.

Застосування факторного аналізу до побудови моделі аналізування впливу різних показників на динаміку рівня тіньової економіки обумовлено наявністю впливу одночасно діючих випадкових факторів впливу, вибором найбільш важливих з них та оцінку їх впливу.

Як домінуючий фактор, автором обрано частку населення Львівської області, яка працює в «тіньовому» секторі економіки, і розглянуто однофакторну модель, яку можна взяти за основу для подальшого дослідження у випадку багатфакторного аналізу. Це зумовлено тим, що однофакторні моделі володіють двома основними властивостями, необхідними для вивчення тіньової економіки. По-перше, припущення, що дохідність окремого показника залежить лише від одного доміную-

ючого фактора і не вловлюється статистичною факторною моделлю, тобто вона не корелюється з іншими факторами, значно спрощує задачу побудови сукупності показників тіньової економіки. Другою важливою особливістю однофакторної моделі є відношення до диверсифікації, тобто показника, який усереднює ризик і зменшує власний ризик.

Частка населення області, яка працює у неформальній економіці складається з двох складових, її основне джерело – особи, які відносяться до категорії економічно неактивних, також їх доповнює частка економічно активних осіб, зайнятих у двох секторах економіки паралельно. Представлене рівняння лінійної регресії дає змогу обчислити кількість осіб, зайнятих у тіньовому секторі економіки за конкретний проміжок часу (1-3 роки), а також екстраполювати отримані результати на будь-який стратегічний період. Результати, отримані в результаті економіко-математичного моделювання завдяки однофакторній моделі при обчисленні “тіньової” складової зайнятості населення, можуть бути використані для будь-якого регіону України. Також дана модель може знайти своє практичне використання при розширенні числа домінуючих факторів і бути основою для прогнозу динаміки зміни часток населення, зайнятих у різних сферах економіки держави в цілому.

ВИСНОВКИ

В дисертаційній роботі проведені теоретичні та практичні дослідження тіньової економіки, зокрема її соціально-економічної складової.

Основний науковий результат дослідження полягає в науково-методологічному та методичному вдосконаленні засад дослідження рівня тінізації економіки шляхом виявлення соціально-економічних факторів, що обумовлюють її появу; обґрунтування шляхів нейтралізації цих факторів та напрямів підвищення соціально-економічної безпеки країни в контексті зниження рівня тіньової економічної діяльності.

У процесі дисертаційного дослідження були обґрунтовані наступні висновки, що мають теоретичне та практичне значення й можуть бути використані для подальшого удосконалення системи діагностики та протидії тінізації економіки країни:

1. Пропонується під “тіньовою економікою” розуміти єдність чотирьох змістовних форм: 1) сукупності соціальних, економічних та правових відносин між окремими індивідами, групами індивідів та інституційними одиницями стосовно виробництва, розподілу, перерозподілу, обміну та споживання матеріальних благ та послуг, результати яких, за різних причин, не враховуються державними органами статистики; 2) економічної діяльності суб'єктів господарювання, яка не враховується, не контролюється і не оподатковується державою та (або) спрямована на отримання доходу шляхом порушення чинного законодавства; 3) зрізу суспільної свідомості, сукупності поглядів та переконань щодо легальних, напівлегальних і нелегальних форм і методів економічної діяльності в умовах суперечності між зростаючими потребами громадян і обмеженими можливостями легальної економіки; 4) результату тінізації економіки країни, її тіньового сектору, тіньової інфраструктури, тобто матеріалізації в просторі й часі конфлікту між сучасними потребами громадян і легальними можливостями їх задоволення.

Багатогранність явища та різноманітні підходи до визначення тіньової економіки сформували різновекторність поглядів на цю проблему. Виділено основні етапи дослідження тіньової економіки та систематизовано концептуальні підходи, що використовуються як вітчизняними, так і зарубіжними науковцями в процесі дослідження тіньової економіки.

2. Виділено основні риси характерні для функціонування сектору тіньової економіки на сучасному етапі в Україні, що дозволило застосувати комплексний макроекономічний підхід до розгляду тіньової економіки, який дає змогу поєднати економічні фактори тіньової економіки з неекономічними, зокрема, правовою та етичною основами підприємництва, історичними традиціями, особливостями українського менталітету.

3. Однією із найістотніших загроз економічній безпеці країни є тінізація економічної діяльності окремих регіонів. Аналіз показує, що загрози економічній безпеці держави регіонально диференційовані, тому в особливу групу виділені цілі, які співвідносяться із загальними суспільно-економічними цілями держави, а саме – забезпечення економічної безпеки країни.

4. Здійснено відбір та аналіз основних соціально-економічних показників, які впливають на формування тіньового сектора в Україні, зокрема це динаміка зайнятості, явного та прихованого безробіття, оплати праці та заборгованості із виплати заробітної плати, рівень платоспроможного попиту, масштаби бідності, індекс концентрації доходів, критична маса малого підприємництва, нелегальна трудова міграція та коефіцієнт злочинності за регіонами. На основі аналізу цих показників здійснена типологія регіонів України за системою індикаторів, які виявляють їхню залученість до сфери тіньових економічних відносин.

5. Узагальнено основні методи оцінки тіньової діяльності та проаналізовано їх позитивні та негативні сторони, а також зазначено, що результати, отримані за

допомогою вже відомих методів, не дають для України достовірної оцінки щодо масштабів тіньової діяльності.

Запропонований проблемно-цільовий підхід, використання графічної моделі – предметно-орієнтованого графу як практичного інструменту аналізу та систематизації складових тіньової економіки мезосистем значно підвищують ефективність діагностики та достовірність оцінки масштабів тіньової економіки.

6. Для оцінки стану та рівня тіньової економіки на 38 підприємствах Західного регіону України було проведено дослідження шляхом опитування експертів у формі анкетування серед керівників та безпосередніх власників підприємств різних форм власності. Отримані експертні оцінки відображають територіальну специфіку підприємницької діяльності та корелюються із показниками тіньового обороту за галузями економіки України за 2007 рік.

7. Застосовано статистичну однофакторну модель до прогнозування динаміки частки населення Львівської області, яка працює в тіньовому секторі економіки. Отримані результати можуть бути інтерпретовані для будь-якого сектора чи галузі економіки країни в цілому. Дану модель можна також взяти за основу для подальшого дослідження у випадку багатфакторного аналізу.

8. Позитивних тенденцій детінізації економіки в регіонах країни і України загалом можна очікувати лише при реалізації комплексу стратегічних заходів у детінізації соціальної сфери. Запропоновано з метою вдосконалення організаційної складової механізму профілактики тінізації економіки з урахуванням регіональних особливостей створити Центр діагностики її стану при апараті Голови облдержадміністрації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Сыроватка С. Наперегонки с тенью / Сергей Сыроватка // Власть денег. – 2006. – № 43. – С. 34 – 42.
2. Тенденції тіньової економіки в Україні за 2007 рік / Міністерство економіки України : Департамент економічної стратегії; відділ економічної безпеки та детінізації економіки. – К., 2008 – 11 с.
3. Турчинов О. В. Тіньова економіка: теоретичні основи дослідження / О. В. Турчинов. – К. : Артек, 1995. – 300 с.
4. Турчинов О. В. Тіньова економіка: закономірності, механізми функціонування, методи оцінки / О. В. Турчинов. – К. : Артек, 1996 – 199 с.
5. Гончарова В. О. Вплив тіньової економіки на економічну безпеку держави / В. О. Гончарова. – Харків : ХНУ, 2001. – 195 с.
6. Тіньова економіка: сутність, особливості та шляхи легалізації / за ред. З. С. Варналія. – К.: НІСД, 2006.-576 с.
7. Черевко О. В. Детінізація економіки (оцінка, аналіз, та механізм зниження рівня тіньової економіки) / В. О. Черевко – К.: Вид. Дім «Корпорація», 2004. – 94 с.
8. Попович В. М. Організаційно-правові основи боротьби зі злочинністю у сфері фінансово-кредитної діяльності / В. М. Попович : Матеріали наук.-практ. конф. “Організаційно-правові проблеми економічної безпеки України”. – Львів: Інститут внутрішніх справ УАВС, 1995. – С. 65 – 69.
9. Попович В. М. Тіньова економіка як предмет економічної кримінології / В. М. Попович. – К.: Правові джерела, 1998. – 477 с.
10. Попович В. М. Теоретико-методологічні основи пізнання, моніторингу змін та протидії феномену “Тіньова економіка” / В. М. Попович В. М. : Матеріали наук.-практ. конф. “Реформа міжбанківських відносин і проблеми розвитку податкової системи України”. – Ірпінь. – 1999. – С. 367.
11. Мандибура В. "Тіньова" економіка України та напрями законодавчої стратегії обмеження. - К.: Парламентське видавництво, 1998. – 134 с.
12. Барановський О. І. Фінансова безпека в Україні (методологія оцінки та механізми забезпечення) / О. І. Барановський : монографія. – К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2004. – 759 с.
13. Бородюк В. М. Оцінка масштабів тіньової економіки та її вплив на динаміку

- макроекономічних показників / В. М. Бородюк, О. В. Турчинов, Т. І. Приходько // Економіка України. – 1996. – №11. – С.19 - 23.
14. Базиліук А. В. Тіньова економіка в Україні / А. В. Базиліук, О. С. Коваленко. – К.: НАЕІ Мінекономіки України, 1998. – 206 с.
15. Ортинський В.Л. Напрями зниження рівня тіньової економіки в сфері підприємництва / В. Л. Ортинський // Регіональна економіка. – 1999. – № 2 (12). –С. 121-129.
16. Горщак А. А, Теневая экономика: опыт криминологического исследования. / А. А. Горщак, Э. А. Дидоренко. – Луганск: РИО ЛИВД. – 1997. – 173 с.
17. Мамутов В. К. Економіко-правові важелі проти тіньової економіки / В. К. Мамутов // Вісник НАН України. - 2001. - № 1. - С.24 - 32.
18. Smith, J. D. (1985): Market motives in the informal economy, in: Gaertner, W. and Wenig, A. (eds.): The economics of the shadow economy, Heidelberg: Springer Publishing Company, pp. 161-177.
19. The Evolution of the Shadow Economy in Transition Countries: Consequences for Economic Growth and Donor Assistance // Yair Eilat, Clifford Zinnes pp. 45-98.
20. Grossman G. A.Tonsorial View of the Soviet Second economy // Berkeley – Duke Occasional Papers on the Second Economy in the Second Economy in the USSR. Paper №4, 1985.- p.5.
21. The Shadow Economy and Institutional Change in Transition Countries Dr. Dominik, H. Enste Institut der deutschen Wirtschaft, Köln.
22. Feedbruge F.Y.M. The Soviet Second Economy in a political and legal Perspective. The Underground Economics / The Evasion and Information Distortion // Ed. By E.L.Feige. Cambridge etc. Cambridge University Press, 1989. – P. – 297-238.
23. Portes A., Boroz J. The informal Sector under Capitalism and State Socialism. A Preliminary Comperison // Social Justice. 1988. Vol.15№ 3-4.p.17-18.
24. Соціальна ринкова економіка: основні орієнтири для України. – Режим доступу: <http://www.hds.org.ua>.
25. Бунич А. П. Теневая экономика / А. П. Бунич, А. И. Гуров, Т. И. Корягина. – М., 1991. 160 с.
26. Корягина Т. И. Теневая экономика. Анализ, оценки и прогнозы / Т. И. Коря-

- гина // Известия АН СССР. Сер. экономическая. - 1990. -№ 6. - с. 73-83.
27. Рогов И. Н. Экономика и преступность / И. Н. Рогов. – Алма-Ата: Казахстан, 1991. – 159 с.
28. Исправников В. О. Теневая экономика: экспроприация, отмывание или легализация? / В. О. Исправников // Социально-политический журнал. – 1996. – №6. – С. 89-95.
29. Коваленко С. А. Основы легализации теневой экономики в Украине / С. А. Коваленко / НИЭИ Минэкономики Украины. – К.: Знання, 1999. – 258с.
30. Gutmann Pierre M. (1977) The subterranean economy // Financial Analysis Journal.– Vol.34, №1.
31. Hart K. Informal Economy // The New Palgrave: A Dictionary of Economics. L., 1987. Vol. I. P. 845-846.
32. Grossman G. The “Second economy” of the USSR // Problems of communism. 1977. № 5. P. 25 – 40.
33. Feige E. The underground economy and the currency enigma // Public Finance, 49. 1994.- P. 119-136.
34. S. Johnson, D. Kaufmann, A. Shleifer. . 1997. The unofficial economy in transition. Brookings Papers on Economic Activity (2); 159-221.
35. Johnson S. : The determinants of unofficial activity, Discussion paper, Washington D.C: World Bank.
36. Deacon R. T., Sonstelie J. Price Controls and Rent-Seeking Behavior in Developing Countries // World Development. 1989. Vol. 17. № 12. P. 1945 – 1954.
37. Morris M. L., Newman M. D. Official and Parallel Cereals Markets Senegal: Empirical Evidence // World Development. 1989. Vol. 17. № P. 1895 – 1906.
38. E. de Coto De Soto, H., 1989. The Other Path. The Invisible Revolution in the Third World. Harper and Row. New York
39. Castells M., Portes A. World Underneath: The Origins, Dynamics, and Effects of the Informal Economy // The Informal Economy: Studies in Advanced and Less Developed Countries / A. Portes, M. Castells, and L.A. Benton (eds.). Baltimore, MD: The Johns Hopkins University Press, 1989. P. 11–37.

40. Brusco S. The "Emilian" Model: Productive Decentralization and Social Integration // Cambridge Journal of Economics. 1982. № 6. P. 167 – 184.
41. Jones C. Modeling and Measuring Parallel Markets in Developing Countries // World Development. 1989. Vol. 17. № 12. P. 1865.
42. Becker G. S. Crime and Punishment: An Economic Approach // Essays in the Economics of Crime and Punishment / Ed. By G.S.Becker, W.L. Landes. – N.Y., 1974. – P. 10.
43. Крылов А. А. Социально-экономические проблемы нейтрализации криминальной экономики: [лекция]. / А. А. Крылов. – М.: Академия МВД РФ, 1992.
44. Schneider F. The size and development of the shadow economies and shadow labor force of 210 ECD countries: What do we really know? / Johannes Kepler University of Zinz, Department of Economics.-2001.-August.-39 p.
45. Флейчук М. І. Методичні аспекти аналізу рівня економічної безпеки регіону / М. І. Флейчук, М. Д. Янків // Вісник ЛКА. – Львів, 2006. – Вип. 23. – С. 40-42.
46. Бекряшев А. К. / Теневая экономика и экономическая / А. К. Бекряшев, И. П. Белозеров, Н. С. Бекряшева, И. В. Леонов // УЦИ Омского государственного университета, 2003. – Режим доступа: <http://newasp.omskreg.ru/bekryash>.
47. Ибраева Г. Р. Теневая экономика: причины и последствия для стран евразийского союза / Г. Р. Ибраева, С. А. Филин // Финансы и кредит. – 2003. – № 19. – С.122-132.
48. Исправников В. О. Теневая экономика и перспективы образования среднего класса / В. О. Исправников // Общественные науки и современность. – 1998. – № 6. – С. 24-34.
49. Бородюк В. М. Методы расчета объемов теневой экономики / В. М. Бородюк, А. В. Турчинов, Т. И. Приходько // Экономика Украины. – 1997. – № 5. – С.41-53.
50. Афанасьева О. В. Неформальная экономика в Санкт-Петербурге / О. В. Афанасьева // Юридическая Россия: Федеральный правовой портал, 2001 – С.232-245.
51. Боровков И. Теневая экономика: многоликость и преступность / Иосиф Боровков // Учительская газета. – 1998. – №27. – с.24-36

52. Ибраєва Г. Р. Теневая экономика: причины и последствия для стран евразийского союза / Г. Р. Ибраєва, С. А. Филин // Финансы и кредит. – 2003. – № 19. – с.122-132.
53. Наказ Міністерства економіки України «Про затвердження Методики розрахунку обсягів тіньової економіки». – №222 від 27.06.2006 р. – Режим доступу: <http://www.zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=z0833-06>.
54. Попович В. М. Тіньова економіка як предмет економічної кримінології / В. М Попович. – К.: Правові джерела, 1998. – 477 с.
55. Тіссен У. Р. Тіньова економіка: методи прогнозування, проблема кількісної оцінки, висновки для економічної політики / У. Р. Тіссен. – К.: ЛІБРА, 1997. – 204 с.
56. Осипенко О. В. Теневая экономика: попытки политико-экономического анализа / О. В. Осипенко // Экономические науки . – 1989. – № 8. – С. 45-53.
57. Корягина Т. И. Теневая экономика в СССР (анализ, оценки, прогнозы) / Т. И. Корягина // Вопросы экономики. – 1990. – № 3. – С. 110-120.
58. Теневая экономика [А. П. Бунич, А. И. Гуров, Т. И. Корягина, А. А. Крылов, О. В. Осипенко] сост. Б. А. Дружинин. – М.: Экономика, 1991. – 160 с.
59. Николаев М. И. Теневая экономика: причины, последствия, перспективы / М. И. Николаев // Общество и экономика. – 1998. – № 6. – С. 31-49.
60. Иващенко П. А. Макроэкономические представления процессов теневой экономики / П. А. Иващенко, В. А. Гончарова // Проблеми реформування економіки України в умовах транзиції: Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 21 -22 трав. 1998 р.) – Харків: Харківський інститут бізнесу і менеджменту, 1998. - С. 40-44.
61. Варналій З. С. Тіньова економіка: сутність, причини, можливості легалізації / З. С. Варналій // Економіка і управління. –1999. – № 3. – С. 35-42.
62. Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку / за ред. В. М. Гейця. — К: Ін-т екон. та прогнозув.: Фенікс, 2003. – 1008 с
63. Соціальна політика та економічна безпека / під ред. Є. І. Крихтіна. – Донецьк: Каштан, 2004. – 226 с.

64. Михайленко П. І. Проблеми контролю «тіньової» економіки у сфері господарської діяльності / П. І. Михайленко, Ю. С. Цал-Цалко // Статистика України. – 1999. – № 1. – С.22-27.
65. Макаров Д. Экономические и правовые аспекты теневой экономики в России / Д. Макаров // Вопросы экономики. – 1998. – №3. – С. 38-54.
66. Барановський О. І. Фінансова безпека в Україні (методологія оцінки та механізми забезпечення) / О. І. Барановський: Монографія. – К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2004. – 759 с.
67. Єрмошенко М. М. Фінансова безпека держави: національні інтереси, реальні загрози, стратегія забезпечення / М. М. Єрмошенко. – К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2001. – 309 с.
68. Адаменко С. І. Стан банківського менеджменту та його вплив на фінансову безпеку України / С. І. Адаменко // Стратегічна панорама. – 2005. – № 2. – С. 120.
69. Черняк Ю. И. Системный анализ в управлении экономикой / Ю. И. Черняк. – М.: Экономика, 1975. – 191 с.
70. Винер Н. Кибернетика и общество / Норберт Винер. – М.: Советское радио, 1958. – 200 с.
71. Бир С. Наука управления / Стаффорд Бир. – М.: Энергия, 1971. – 111 с.
72. Вилкас Э. Й. Решения: теория, информация, моделирование / Э. Й. Вилкас, Е. З. Майминас. – М.: Радио и связь, 1981. – 328 с.
73. Блауберг И. В. Становление и сущность системного подхода / И. В. Блауберг, Э. Г. Юдин. – М.: Мир, 1973. – 297 с.
74. Уемов А. И. Система / А. И. Уемов, В. И. Богданович. – М.: Экономика, 1971.
75. Блауберг И. В. Часть и целое. / И. В. Блауберг. – Философская энциклопедия. Т.5. – М.: Советское радио, 1970.
76. Майминас Е. З. Процессы планирования в экономике / Е. З. Майминас. – М.: Экономика, 1971.
77. Никаноров С. П. Системный анализ и системный подход / С. П. Никаноров. – Системные исследования. Ежегодник. – М.: Наука, 1972.
78. Оптнер Ст. Л. Системный анализ для решения деловых и промышленных проблем / Ст. Л. Оптнер. – М.: Советское радио, 1969.

79. Садовский В. Н. Парадоксы системного мышления / В. Н. Садовский. – М.: Мир. – 168 с.
80. Портер У. Современные основания общей теории систем / Уильям Портер. – М.: Наука, 1971. – 555 с.
81. Кинг У. Стратегическое планирование и хозяйственная политика / Уильям Кинг. – М.: Прогресс, 1982. – 399 с.
82. J'ozef Penc. Decyzje w zarza, dzaniu. – Krakow: Wydawnictwo profesjonalnej szkoly biznesu, 1997. – 238 s.
83. Ларичев О. И. Наука и искусство принятия решений / О. И. Ларичев. – М.: Наука, 1979. – 200 с.
84. Квейд Э. Анализ сложных систем / Эдуард Квейд. – М.: Советское радио, 1969. – 519 с.
85. Акофф Р., Эмери Ф. О целеустремленных системах / Рей Акофф, Френсис Эмери. – М.: Советское радио, 1974. – 272 с.
86. Петраков И. Я., Фактор неопределенности и управление экономическими системами / И. Я. Петраков, В. И. Ротарь. – М.: Наука, 1985. - 191 с.
87. Социально-экономический потенциал региона [М. И. Долишний, Е. И. Бойко и др.]– К.: Наукова думка, 1985. – 217 с.
88. Регіональна політика та механізми її реалізації / М. І. Долішній, С. М. Злупко, С. Й. Вовканич. – К.: Наукова думка, 2003. – 503 с.
89. Лисенко Ю., Сергеева Л. Структура цілей управління регіоном / Ю. Лисенко, Л. Сергеева // Економіка України. – 2005. – № 7. – С. 37-43.
90. Пономаренко В. С, Клебанова Т.С., Чернова Н.Л. Экономическая безопасность региона: анализ, оценка, прогнозирование / В. С. Пономаренко, Т. С. Клебанова, Н. Л. Чернова: монография. – Харьков.: ИД «ИНЖЭК», 2004. – С. 41.
91. Трансформаційні процеси економіки України в регіональному вимірі: монографія / за ред. І. М. Школи. – Чернівці: Книги-XXI, 2004. - 360 с.
92. Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка [Дорогунцов С. І., Заяць Т. А., Пітюренко Ю. І. та ін.]. – К.: КНЕУ, 2005. – 988 с.
93. Коломойцев В. Е. Економічний потенціал регіонів України / В. Е. Коломойцев. – Луганськ: вид-во Східноукраїнського державного ун-ту, 1997. — 28 с.

94. Заяць Т. А. Напрями і механізми державного регулювання регіонального соціально-економічного розвитку / Т. А. Заяць: Наукові записки. Серія «Економіка». – Острого: Національний ун-т «Острозька академія», 2004. – С. 345-353.
95. Заяць Т. А. Проблеми інноваційно-інвестиційного забезпечення соціального розвитку регіонів / Т. А. Заяць // Економіка і регіон. – 2005. – № 1. – С.68 – 71.
96. Системный анализ социально-экономических проблем регионального развития: Тезисы докл. III Всесоюзной школы-семинара (г. Новосибирск, 1984 г.) – Новосибирск: Ин-тут экономики и организ. промышл. произв, 1984. – 283 с.
97. Шнипко О. С. Економічна безпека ієрархічних багаторівневих систем: регіональний аспект / О. С. Шнипко. – К.: Генеза, 2006. – 288 с.
98. Забродский В. А. Теоретические основы оценки экономической безопасности отрасли и фирмы / В. А. Забродский // Бизнес Информ. – 1999. – № 15-16. – С. 35-37.
99. Тамбовцев В. А. Объект экономической безопасности России / В. А. Тамбовцев // Вопросы экономики. – 1994. – № 12. – С. 45-53.
100. Губський Б. В. Економічна безпека України: методологія виміру, стан і стратегія забезпечення / Б. В. Губський. – К.: Украртбудінформ, 2001.- 122 с.
101. Глобалізація і безпека розвитку: монографія [О. Г. Білорус, Д. Г. Лук'яненко та ін.] / Керівник авт. кол. і наук. ред. О. Білорус. – К.: 2001. – 733 с.
102. Архипов А. В. Экономическая безопасность: Оценка, проблемы, способы обеспечения / А. В. Архипов, А. М. Городецкий, Б. К. Михайлов // Вопросы экономики. – 1994. – № 12. – С. 36-44.
103. Мунтіян В. І. Економічна безпека України / В. І. Мунтіян. – К.: Вид-во КВШ, 1998. – 462 с.
104. Пастернак-Таранушенко Г. А. Економічна безпека держави / Г. А. Пастернак-Таранушенко. – К.: 1994. – 140 с.
105. Шлемко В. І. Економічна безпека України: сутність і напрямки забезпечення / В. І. Шлемко, І. Ф. Бінько. – К.: НІСД, 1997. – 120 с.
106. Козаченко Г. В. Економічна безпека підприємства: сутність та механізм забезпечення: монографія / Г. В. Козаченко, В. П. Пономарьов, О. М. Ляшенко. – К.: Лібра, 2003. - 280 с.

107. Гончарова В. О. Вплив тіньової економіки та економічну безпеку держави / В. О. Гончарова. – Харків: ХНУ, 2001. – 195 с.
108. Дарнопых Г. Ю. Классификация факторов экономической безопасности государства / Г. Ю. Дарнопых // Бизнес Информ. – 1999. – № 9-10. – С. 55-57.
109. Національна безпека України: стан, кризові явища та шляхи їх подолання: Міжнар. науково-практич. конф. (Київ, 7-8 грудня 2005 р.). - Збірник наукових праць. – К.: НАУ – Центр перспективних соціальних досліджень, 2005. – 400 с.
110. Ареф'єва О. В. Фактори середовища, які визначають економічну безпеку підприємства та її складові / О. В. Ареф'єва // Проблеми і перспективи управління в економіці. – № 2. – 2004.- С. 137-143.
111. Економічна політика: Навч. посібник [О. О. Беляєв, А.С. Бабело, М.І. Диба]. – К.: КНЕУ, 2004. – 287 с.
112. Волкова О. В. Ринок праці: Навч. посібник / О. В. Волкова. – К.: Центр навч. літератури, 2007. – 624 с.
113. Олейников Е. А. Основы экономической безопасности / Е. А. Олейников. – М.: 1997. – 320 с.
114. Schneider Friedrich / Enste Dominik H., 2000, Shadow Economies: Size, Causes, and Consequences, in: Journal of Economic Literature, Vol. 38, P. 77-114.
115. Schneider F., Enste D. (2002). The Shadow Economy: Theoretical Approaches, Empirical Studies, and Political Implications, Cambridge (UK): Cambridge University Press.
116. Колодій А. "Олігархи" й "олігархія": зміст понять та українська політична дійсність / Антоніна Колодій // Наукові записки НУКМА. Політичні науки. - Вип. 19. – 2001.
117. Мандибура В. О. Тіньова економіка як об'єкт системного наукового дослідження / В. О. Мандибура. –К.: Парламентське видавництво, 1997. – 123 с.
118. Єрмошенко М. М. Тіньові капітали: джерела і механізми нагромадження, шляхи повернення, легалізації і використання // Безпека економічних трансформацій. матеріали круглого столу. – К.: НІСДС; Альтерпрес, 2000. – С. 131 -132.
119. Персональний сайт Кінаха А. К. - Програма „Час” (27.03.2006, 5-й канал). – Режим доступу: <http://kinah.com.ua/vystupy>

120. Spiro, Peter S. (2003): "Evidence of a Post-GST Increase in the Underground Economy;" *Canadian Tax Journal/ Revue Fiscale Canadienne*, 41:2, pp. 247-258
121. Friedman E., Johnson S., Kaufmann D. (1999): *Dodging the grabbing hand: The determinants of unofficial activity in 69 countries*, Discussion paper, Washington D.C: World Bank.
122. Національна програма забезпечення економічної безпеки в контексті стратегії соціально-економічного розвитку України: матеріали круглого столу, (Київ, 01.11.2000 р.) / Відповід. редактор О. І. Пирожков. – К.: Нац. інт-т українсько-російських відносин при РНБО, 2001. – 121 с.
123. Концепція економічної безпеки України. / Кер. проекту В. М. Геєць. - К.: Ін-т екон. прогнозування, 1999. — 56 с.
124. Пономаренко В. С. Экономическая безопасность региона: анализ, оценка, прогнозирование: монография / В. С. Пономаренко, Т. С. Клебанова, Н. Л. Чернова. – Харків: Вид-во «ИНЖЭК», 2004. – С. 41.
125. Соціальний розвиток України: сучасні трансформації та перспективи [С. І. Бандур, Т. А. Заяць та ін.] / під заг. ред. Б. М. Данилишина. – 2-е вид. – Черкаси: Брама-Україна, 2006. – 620 с.
126. Економічна безпека України: внутрішні та зовнішні чинники : Навч. посібник: [Л. Й .Малик, С. Д. Гелей, М. Д.Лесечко та ін.]. – Львів: Вид. Центр ЛНУ, 2002. – 256 с.
127. Белокур А. И. Экономическая безопасность Украины / А. И. Белокур // Экономическая панорама. – 1997. – № 22. – С. 4.
128. Мильнер Г. В. Регионы и рынок. Социальные аспекты / Г. В. Мильнер, Э. Б. Ги-менская // Регионология. – 1993. – № 3. – С. 88.
129. Механизмы управления экономической безопасностью [Ю. Г. Лысенко, С. Г. Мищенко, Р. А. Руденский, А.А. Спиридонов] / под ред. Ю. Лысенко — Донецк: ДонНУ, 2002. – 178 с.
130. Шнипко О. С. Моделювання змісту безпеки економічних систем / О. С. Шнипко // Економіка і управління. — 2006. — № 2. - С. 75-80.

131. Шнипко О. С. Економічна безпека держави й регіону в соціально-криміналістичному контексті / О. С. Шнипко // Актуальні проблеми економіки. – 2006. – № 4. – С. 122-128.
132. Захарченко В. І. Обґрунтування регіональної концепції економічної безпеки / В. Захарченко // Регіональна економіка. – 2000. – № 2. – С. 120-127.
133. Петраков И. Я., Ротарь В. И. Фактор неопределенности и управление экономическими системами / И. Я. Петраков, В. И. Ротарь. – М.: Наука, 1985. – 191 с.
134. Нестеров Л. И. Теневая экономика в зарубежной статистике / Л. Нестеров // Вестник статистики. – 1991. - № 3. – с.48-55.
135. Николаева М. И., Шевяков А. Ю. Теневая экономика: методы анализа и оценки / М. И. Николаева, А. Ю. Шевяков // Экономика и математические методы. – 1990. – Т.26. – Вып. 5. – С. 926 - 935.
136. Пономаренко А. А. Подходы к определению параметров «теневой» экономики / А. А. Пономаренко // Вопросы статистики. – 1995. – № 6. – С.23-28.
137. Бокун Н. И., Кулибаба И. К. Проблемы статистической оценки теневой экономики / Н. И. Бокун, И. К. Кулибаба // Вопросы статистики. – 1997. - № 7. – С.11-19.
138. Гончарова В. О. Методика измерения процессов теневой экономики / В. О. Гончарова / Економічна безпека: проблеми і стратегія забезпечення в Україні. – Харків: ХІБМ, 1998. – С. 116-121.
139. Бородюк В. М., Турчинов О. В., Приходько Т. І. Методи расчета объемов теневой экономики / В. М. Бородюк, О. В. Турчинов, Т. І. Приходько // Экономика Украины. – 1997. - № 5. – С.41-53.
140. Кім М. Н. О воздействии теневой экономики на экономическую безопасность страны / М. Н. Кім // Економічна безпека: проблеми і стратегія забезпечення в Україні. – Харків: ХІБМ, 1998. – С. 102-107.
141. Черевко О. В. Механізм зниження рівня тіньової економічної діяльності (на прикладі підприємств та організацій Черкаської області) / О. В. Черевко: автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. економ. наук: 08.06.01. – Львів, 2004. – 19 с.
142. Механізми управління детінізацією економіки України у трансформаційний період (Фінансово-кредитний аспект) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня

док. екон. наук : спец. 08.02.03 “Організація управління національною економікою” / В. В. Засанський. – К., 2004. – С. 10-14.

143. Соціальний розвиток України: сучасні трансформації та перспективи / С. І. Бандур, Т. А. Заяць та ін. / Під заг. ред. Б.М. Данилишина. – 2-е вид.- Черкаси: Брама-Україна, 2006. – 620 с.

144. Демографічна криза в Україні: проблеми дослідження, витоки, складові, напрямки протидії / за ред. В. Стешенко. – К.: Інститут економіки НАН України, 2001. – 560 с.

145. Економіка праці і соціально-трудова відносини: навч. посібник [А. В. Мерзляк, Є. П. Михайлов, М. Х. Корецький, Г. О. Михайлова] за ред. проф. Є. П. Михайлова. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 240 с.

146. Задорожний Г. В., Іващенко П. А., Гютенникова С. В. Економічна безпека і тіньова економіка. – Харків, 1999. – 206 с.

147. Симачев Ю. В. Теневая деятельность частных предприятий / Ю. Симачев // Вопросы статистики. – 1997. - № 7. – С.20-24.

148. Третьяков С. І. Бізнес починається із реєстрації / С. І. Третьяков // Урядовий кур'єр. - 2000. – № 15. – С. 5.

149. Герасимчук В. І. Малий та середній бізнес як сфера зайнятості: методологія, аналіз, проблеми розвитку / В. І. Герасимчук, О. В. Мірошніченко, В. В. Онікієнко; за ред. В. В. Онікієнка. – К.: УІСД, 2002. —232 с.

150. Петрова І. Л. Економіко-правове забезпечення реформування соціально-трудова відносин в Україні / І. Л. Петрова // Законодавче забезпечення сучасної економічної політики в умовах конституційної реформи. – К.: Парламентське вид-во, 2005. – С. 76 -185.

151. Герасимчук В. І. Проблеми трансформації зайнятості і розвитку ринку праці України (методологія, аналіз, шляхи вдосконалення) / В. І. Герасимчук. – К.: ТОВ «ПРИНТ ЕКСПРЕС», – 2001. – 503 с.

152. Герасимчук В. І. Соціально-економічна сутність зайнятості і закономірності її трансформації / В. І. Герасимчук // Зайнятість та ринок праці: [міжвід. зб. наук. пр.] – К.: РВПС України НАН України. – 2002. – Вип. 16. – С. 38-44.

153. Трудовий потенціал, зайнятість і ринок праці (теорія і практика) [М. І. Долішній, С. М. Злупко, Т. С. Злупко, Т. Б. Токарський]. – Львів: ІРД НАН України, 1997. – 340 с.
154. Малий і середній бізнес у пошуках місця в стратегії економічного зростання в Україні: зб. наук, статей (Сер. «Безпека економічних трансформацій»); за ред. Я. А. Жаліла. – К.: Альтерпрес, 2002. – Вип. 19. – 118 с.
155. Соціальні пріоритети ринку праці: методологія, практика, шляхи забезпечення [С. І. Бандур, Т. А. Заяць, В. В. Онікієнко, О. О. Кучинська] – К.: РВПС України НАН України, 2001. — 261 с.
156. Социально-экономические аспекты промышленной политики / под. ред. Амоши А. И. и др. : сб. науч. трудов НАН Украины. Ин.-т экономики промышленности. – т. 2. – Донецк, 2001. – 348 с.
157. Структурна трансформація економіки та ринок праці України: тенденції, соціальні наслідки, перспективи [С. І. Бандур, Т. А. Заяць, Ю. М. Маршавін та ін.]. – К.: РВПС України НАН України, 1999. – 268 с.
158. Соціальні пріоритети ринку праці в умовах структурної модернізації економіки: наук. доп. Міжнар. наук.-практич. конф., (К., 19-20 вересня 2000 р.). – К.: Принт-Експрес, 2000. - I том – 552 с., II том – 597 с.
159. Проблема вибору оптимального рішення з можливих варіантів розвитку регіонального ринку праці [В. І. Герасимчук, І. Л. Петрова, Ю. П. Туранський та ін.]; під заг. ред. Ю. П. Туранського – К.: Український ін-т соціальних досліджень, 2001. – 146 с.
160. Соціально-економічний механізм регулювання ринку праці та заробітної плати [Д. П. Богиня, Г. Т. Куліков, В. М. Шамота та ін.] – К: Ін-т економіки НАН України, 2001. – 300 с. Кравченко В. Л. Міграційні проблеми України в умовах посилення інтеграційних процесів: Матеріали Міжнародного форуму молодих вчених «Ринкова трансформація економіки постсоціалістичних країн». – Т.1. – Харків: ХНТУСГ, 2005. – С. 18-21.
161. Ринок праці України у 2001-2005 роках: Анал.-стат. зб тики України, ДЦЗ, 2006. – 257 с.

162. Праця України 2001-2005: Статистичний збірник. – К.: Держкомстат України, 2006. – 436 с.
163. Праця України 2006: стат. збірник / Державний комітет статистики України; [відп. за вип. Н. В. Григорович]. – К. : Держаналітінформ, 2007. – 334 с.
164. Статистичний щорічник України за 2002 рік / Державний комітет статистики України / [за ред. О. Г. Осауленка]. – К. : Техніка, 2003. – 664 с.
165. Статистичний щорічник України за 2003 рік / Державний комітет статистики України / [за ред. О. Г. Осауленка]. – К. : Техніка, 2004. – 632 с.
166. Статистичний щорічник України за 2004 рік / Державний комітет статистики України / [за ред. О. Г. Осауленка]. – К. : Техніка, 2005. – 546 с.
167. Статистичний щорічник України за 2005 рік / Державний комітет статистики України / [за ред. О. Г. Осауленка]. – К. : Техніка, 2006. – 663 с.
168. Статистичний щорічник України за 2006 рік / Державний комітет статистики України / [за ред. О. Г. Осауленка]. – К. : Техніка, 2007. – 551 с.
169. Статистичний щорічник України за 2007 рік / Державний комітет статистики України / [за ред. О. Г. Осауленка]. – К. : Техніка, 2008. – 644 с.
170. Економічна активність населення України у 2003 році: Статистичний збірник – К.: Держкомстат України, 2004. – 215 с.
171. Економічна активність населення України у 2004 році: Статистичний збірник – К.: Держкомстат України, 2005. – 210 с.
172. Економічна активність населення України у 2005 році: Статистичний збірник – К.: Держкомстат України, 2006. – 216 с.
173. Економічна активність населення України у 2006 році: Статистичний збірник – К.: Держкомстат України, 2007. – 216 с.
174. Осадчая Г. И. Социальная сфера: методология анализа и управления / Г. И. Осадчая // Общество и экономика. – 2000. – № 9-10. – С. 8-30.
175. Герасимчук В. І. Проблеми макроекономічного регулювання зайнятості населення / В. І. Герасимчук // Зайнятість та ринок праці: міжвід. наук. зб. – К. : РВПС України НАН України, 1998. – Вип. 7. – С. 15-22.
176. Соціальні виміри суспільства // Збірник наукових праць, Вип. 7. – К.: Інститут соціології НАН України, 2004. – 506 с.

177. Заяць Т. А. Попит на робочу силу: проблеми формування та економічного стимулювання / Т. А. Заяць // Україна: аспекти праці. – 2005. – № 2. – С. 25-29.
178. Богиня Д. П. Конкурентоспроможність робочої сили: її сутність та розвиток в ринковій економіці / Д. П. Богиня // Наукові доповіді міжнар. наук.-практ. конф. «Соціальні пріоритети ринку праці в умовах структурної модернізації економіки». – К.: Принт-Експрес, 2000.
179. Зайцева К. В. Організаційно-економічний механізм пом'якшення, соціальних наслідків безробіття в умовах змішаної економіки / К. В. Зайцева // автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. економ. наук. – Донецьк, 2000. – 20 с.
180. Заяць Т. А. Робоча сила регіонів України в умовах трансформаційних перетворень / Т. А. Заяць // Регіональні перспективи. – 2001. – № 5-6 (18-19). – С. 9-10.
181. Піскун О.І. Онови міграційного права: навч. посібник / О. І. Піскун – К.: МК «Леся», 1998. – 205 с.
182. Системный анализ социально-экономических проблем регионального развития: Тезисы докл. III Всесоюзной школы-семинара. – Новосибирск, 1984. – 283 с.
183. Система моделей народнохозяйственного планирования: кол. монография под ред. Н. П. Федоренко. – М. : Наука, 1975. – 370 с.
184. Неформализованные элементы системы моделирования // Труды семинара. – М.: Всесоюзный научно-исследовательский институт системных исследований, 1990. – 115 с.
185. Система балансов в народно-хозяйственном планировании [А. С. Ємельянов, В. Ф. Беседин и др.]. – К. : Наукова думка, 1984. – 316 с.
186. Математическая статистика / под ред. А. М. Длина. – М.: Высшая школа, 1975. – 398 с.
187. Экономическая статистика: учебник / под ред. Ю. Н. Иванова. – М.: ИНФРА-М, 1998. – 480 с.
188. Показатели социального развития и планирования / монография под ред. Г. В. Осипова. – М. : Наука, 1980. – 280 с.
189. Стефанова Т. Г. Вопросы информационного обеспечения разработки региональной целевой комплексной программы «Качество» // Программно-целевые методы

- управления качеством продукции в крупном промышленном центре: Сборник научно-произв. трудов / под ред. В. С. Швеца. – Ленинград, 1987. – С. 28-38.
190. Ринок праці України у 2002 році: Анал.-стат. зб тики України, ДЦЗ, 2003. – 246 с.
191. Ринок праці України у 2003 році: Анал.-стат. зб тики України, ДЦЗ, 2004. – 210 с.
192. Ринок праці України у 2004 році: Анал.-стат. зб. тики України, ДЦЗ, 2005. – 186 с.
193. Праця України 2002: Статистичний збірник. – К.: Держкомстат. України, 2003. – 413 с.
194. Праця України 2003: Статистичний збірник. – К.: Держкомстат України, 2004. — 385 с.
195. Стратегія зайнятості та навчання населення Львівської області на 2000 - 2005 рр. / Ю. Р. Туранський та ін. – Львів: Світ, 2003. – 184 с.
196. Закон України “Про зайнятість населення” від 01.03.1991 р. №803-ХП

Основні показники соціально-економічного розвитку України

	Фактично за січень 2007р.	Темпи зростання, %		
		січень 2007р. до		січень 2006 р. до січня 2005 р.
		грудня 2006р.	січня 2006р.	
Валовий внутрішній продукт, млн. грн.	44108	х	109,3	100,9
Доходи населення				
номінальні, млн. грн.	475200	122,5	128,2	139,1
Реальні, %	-	114,7	116,1	123,9
Витрати населення, млн. грн.	424673	118,6	131,3	138,4
Середньомісячна заробітна плата одного працівника номінальна, грн.	1041,44	115,7	129,2	136,7
реальна, %	-	114,5	118,3	120,3
Заборгованість із виплати заробітної плати всього, млн. грн.	806,4	81,0	84,0	86,4
у т.ч. за рахунок бюджетних коштів	0,5	1,4	157,3	17,7
Кількість зареєстрованих безробітних на кінець періоду, тис. осіб	790,2	104,0	87,8	90,7
Індекс споживчих цін	-	100,5	110,9	101,2

Додаток Б

Макроекономічні показники України за 2001-2007 рр.

Роки	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Валовий внутрішній продукт (фактичні ціни; млн. грн.)	204190	225810	267344	345113	441452	544153	720731
ВВП на душу населення (грн.)	4195	4685	5591	7273	9372	11630	15796
ВВП на душу населення (у % до попереднього року)	111,1	106,3	110,5	113,0	103,5	108,1	108,6
Валовий наявний дохід домашніх господарств (млн. грн.)	119458	142056	163056	212583	298838	364052	469683
Реальний валовий наявний дохід домашніх господарств (млн. грн.)	106659	140929	154996	194965	240030	317118	382789
Реальний валовий наявний дохід на душу населення (грн.)	2191	2924	3242	4109	4745	6746	8230
Фактичне кінцеве споживання домашніх господарств (млн. грн.)	139984	153589	180730	221713	306769	385681	509533
Фактичне кінцеве споживання домашніх господарств на душу населення (грн.)	2876	3186	3780	6465	6512	8243	11167

* Дані наведено без урахування найманих працівників статистично малих підприємств та зайнятих у громадян-підприємців.

Додаток В

Рівень зайнятості населення за статтю, по регіонах у віці 15-70 років, %

Роки	2005		2006		2007	
	Жінки	Чоловіки	Жінки	Чоловік	Жінки	Чоловіки
Україна	51,5	59,9	52,2	60,1	52,6	60,3
АР Крим	52,1	61,2	55,0	65,9	55,6	63,8
Вінницька	59,7	66,4	59,5	67,4	61,6	69,1
Волинська	62,7	68,0	63,8	67,0	60,1	60,6
Дніпропетровська	53,0	64,6	54,4	63,2	54,2	64,1
Донецька	50,9	61,8	51,4	61,8	52,8	61,2
Житомирська	47,0	54,9	47,3	54,6	49,7	51,7
Закарпатська	43,4	55,7	46,7	60,1	52,4	68,7
Запорізька	49,9	61,8	52,5	63,8	49,8	59,9
Івано-Франківська	48,9	56,0	47,5	54,0	44,1	49,5
Київська	50,1	59,7	49,8	60,2	51,0	59,5
Кіровоградська	49,1	55,1	54,7	60,3	53,0	58,8
Луганська	45,5	54,6	47,5	54,9	46,6	55,5
Львівська	55,6	57,2	54,2	55,1	54,4	57,7
Миколаївська	51,9	58,9	51,9	59,9	49,2	58,7
Одеська	51,0	61,0	51,7	61,7	52,1	62,0
Полтавська	52,4	60,7	49,8	56,9	50,9	61,8
Рівненська	49,5	56,7	46,2	50,2	47,6	54,0
Сумська	48,2	54,3	50,9	58,0	57,6	60,3
Тернопільська	43,3	50,3	44,1	49,5	43,5	48,8
Харківська	54,1	62,0	55,3	65,2	55,8	62,3
Херсонська	48,7	57,7	49,2	56,8	47,9	57,1
Хмельницька	50,5	60,4	51,3	60,0	49,3	57,9
Черкаська	52,3	57,8	54,2	58,5	50,6	56,0
Чернігівська	42,3	48,9	42,7	43,2	45,7	52,1
Чернівецька	55,2	59,2	54,1	59,0	57,6	61,8
м. Київ	57,8	66,6	58,0	67,3	59,4	70,1
м. Севастополь	50,8	63,0	53,5	62,4	51,5	55,6

Додаток Д

Динаміка середньомісячної номінальної заробітної плати працівників
за регіонами, грн.

Роки	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Україна*	311	376	462	590	806	1041	1351
АР Крим	301	358	433	543	730	952	1220
Вінницька	215	265	334	435	597	793	1028
Волинська	201	253	319	412	591	773	1013
Дніпропетровська	370	438	526	667	913	1139	1455
Донецька	383	452	550	712	962	1202	1535
Житомирська	220	268	334	434	602	793	1033
Закарпатська	238	295	379	479	665	868	1091
Запорізька	379	445	541	671	860	1091	1394
Івано-Франківська	259	318	402	510	718	923	1180
Київська	317	378	470	592	811	1058	1362
Кіровоградська	231	282	353	455	624	819	1054
Луганська	320	393	474	596	805	1022	1323
Львівська	272	339	419	523	713	923	1083
Миколаївська	327	398	470	565	744	955	1202
Одеська	306	379	454	566	768	966	1226
Полтавська	292	354	437	560	758	961	1243
Рівненська	245	312	390	506	685	888	1133
Сумська	259	307	379	473	663	857	1098
Тернопільська	190	237	304	388	553	727	943
Харківська	310	370	455	569	759	974	1251
Херсонська	233	289	356	451	625	800	1017
Хмельницька	211	258	323	419	584	792	1045
Черкаська	229	276	350	465	642	846	1085
Чернігівська	218	271	344	441	621	819	1051
Чернівецька	235	277	342	438	602	790	1016
м. Київ	549	643	761	967	1314	1729	2300
м. Севастополь	325	391	486	594	803	1005	1302

*Дані наведено без урахування найманих працівників статистично малих підприємств та зайнятих у громадян-підприємців.

Заборгованість з виплати заробітної плати, по регіонах
(на початок року, млн. грн.)

Роки	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Україна	4928,0	2656,6	2548,2	2232,4	1111,2	960,3	806,4
АР Крим	150,6	72,9	90,6	76,7	43,0	45,6	48,3
Вінницька	161,9	92,2	91,9	70,0	47,1	50,8	30,5
Волинська	82,8	32,6	30,3	22,1	9,9	7,3	3,6
Дніпропетровська	148,2	210,3	197,6	172,5	82,0	65,6	47,3
Донецька	865,7	695,6	673,4	641,1	282,6	227,7	178,3
Житомирська	137,9	79,7	82,8	70,0	39,3	33,9	25,1
Закарпатська	35,2	16,0	11,9	5,7	2,1	2,1	2,2
Запорізька	137,8	54,0	53,7	50,6	35,7	31,8	27,6
Івано-Франківська	88,4	50,0	35,8	26,9	12,4	7,2	6,2
Київська	188,9	97,6	97,7	72,4	37,2	29,4	21,4
Кіровоградська	133,4	55,2	47,1	43,7	24,1	28,4	36,9
Луганська	465,6	318,4	339,1	343,8	114,3	84,8	81,5
Львівська	176,5	114,3	131,5	111,0	41,4	37,5	30,4
Миколаївська	168,4	37,4	27,0	27,9	23,5	18,8	24,9
Одеська	156,5	58,9	45,7	38,9	21,2	34,0	28,2
Полтавська	192,9	76,3	63,6	45,2	26,6	24,2	17,2
Рівненська	80,5	35,9	36,8	22,3	8,8	9,7	8,4
Сумська	138,9	40,0	44,4	40,1	31,7	34,1	25,6
Тернопільська	128,3	51,1	40,7	27,6	26,9	28,3	22,4
Харківська	306,2	739,5	88,9	70,6	36,4	30,6	51,1
Херсонська	153,9	68,0	67,1	63,7	42,0	21,5	11,3
Хмельницька	141,4	65,6	77,2	74,9	63,3	50,6	32,4
Черкаська	161,3	68,4	63,6	45,9	25,9	26,5	21,3
Чернівецька	57,7	19,2	21,1	16,1	5,8	5,4	3,6
Чернігівська	93,9	43,5	37,2	23,7	14,5	14,0	11,8
м. Київ	83,9	46,4	37,8	18,8	8,9	6,5	7,4
м. Севастополь	21,3	17,6	13,7	10,2	4,6	4,0	1,5

Коефіцієнт злочинності по регіонах України

Рік	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Україна*	1057	955	1185	1112	1044	908	921
АР Крим	1341	1130	1328	1313	1198	942	945
Вінницька	766	736	855	865	733	660	676
Волинська	688	647	845	789	820	774	776
Дніпропетровська	1690	1451	1577	1545	1343	1096	1105
Донецька	1062	974	1271	1264	1253	1126	1137
Житомирська	867	777	1020	876	749	646	652
Закарпатська	554	532	539	533	532	465	437
Запорізька	1442	1299	1717	1628	1522	1376	1387
Івано-Франківська	556	562	635	561	536	458	449
Київська	809	715	896	835	762	692	699
Кіровоградська	1017	881	1028	930	896	725	735
Луганська	1429	1246	1672	1708	1456	1229	1244
Львівська	726	709	765	748	725	647	650
Миколаївська	1178	1020	1243	1164	1157	1022	1030
Одеська	961	933	1232	1071	978	874	874
Полтавська	982	918	1191	1158	1147	975	985
Рівненська	583	592	772	651	666	536	538
Сумська	1046	938	1089	959	918	782	792
Тернопільська	527	484	546	546	510	476	479
Харківська	1352	1262	1569	1308	1126	932	938
Херсонська	1125	960	1403	1201	1169	933	942
Хмельницька	629	618	839	777	767	692	698
Черкаська	946	804	925	850	762	642	649
Чернігівська	471	515	656	591	565	685	695
Чернівецька	904	869	991	905	803	657	659
м. Київ	979	840	1220	1108	1247	1041	1033
м. Севастополь	1027	965	1386	1251	1253	1223	1222

* Коефіцієнти обчислювалися з врахуванням кількості злочинів, зареєстрованих органами внутрішніх справ на транспорті та органів спецміліції.

Анкета для дослідження стану та рівня тіньової економіки на підприємствах
Львівської області

Шановні колеги!

Метою даного анкетування є оцінка рівня тіньової економіки в області та стану справ на ринку праці. Вдячні Вам за час, який Ви затратили на заповнення анкети, яка є анонімною. Просимо обрану Вами відповідь відмітити або вказати Ваш варіант.

I. 1) Яким видом діяльності займається кероване Вами підприємство?

- 1 – виробництво;
- 2 – послуги;
- 3 – інше.

2) Чисельність працюючих:

- 1 - 1-10;
- 2 - 10-50;
- 3 - 50-100;
- 4 - більше 100 чол.

3) Чи є філіали:

- 1 - в Україні;
- 2 - в країнах СНД;
- 3 - за кордоном.

4) Напрямок спеціалізації по товару (послузі):

5) Скільки років фірма працює на українському ринку?

- 1 - до 1 року;
- 2 - 1-3 роки;
- 3 - 3-5 років;
- 4 - більше 5 років.
- 7 – інше.

6) Форма власності:

- 1 - приватне підприємство;
- 2 – колективна;
- 3 - державне підприємство;
- 4 - спільне підприємство;
- 5 – інше.

II. 1. Що, на Вашу думку? є причиною розповсюдження «тіньової» економіки в Україні ?

2. Яка частка бізнесу знаходиться у «тіньовій» сфері в Україні, загалом, та у Львівському регіоні, зокрема?

- понад 80%;
- 60-70%;
- 50-60%;
- 40-50%;
- 10-40%;
- інша відповідь.

- понад 80%;
- 60-70%;
- 50-60%;
- 40-50%;
- 10-40%;
- інша відповідь.

3. Чи використовуєте Ви працю осіб, не вступаючи із ними в трудові відносини згідно законодавства?

- так;
- ні;
- інша відповідь.

4. Чи практикується у Вас на підприємстві виплата зарплат у «конвертах» чи інших неофіційних нарахувань?

- так;
- ні;
- інша відповідь.

5. Які галузі економіки в економіці країни є найбільш «тінізованими»?

- банки, страхові та фінансові організації;
- торгівля та громадське харчування;
- лісова промисловість та деревообробка;
- будівництво та землевпорядкування;
- торгівля нафтопродуктами;
- автомобільний транспорт та перевезення;
- інвестиційна діяльність, страхові фонди;
- сільське господарство;
- легка промисловість;
- фармацевтична промисловість та продаж ліків.
- інші.

6. Чи вважаєте Ви себе компетентним в оцінці тіньових аспектів економіки?

- не вважаю себе експертом з даної проблеми;
- орієнтуюсь в проблемі;
- стикаюсь із даною проблемою, але не знаю економічних та політичних умов її виникнення;
- вважаю себе повністю компетентним;
- інша відповідь.

7. Свої відповіді ви оцінюєте як:

- дуже компетентні;
- компетентні;
- некомпетентні;
- інтуїтивні.